

slovenský národopis

2 | 21

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKÉJ
AKADEMIE VIED 1973

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlíšené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vyniechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com
www.cejsh.icm.edu.pl
www.ceeol.de
www.mla.org
www.ulrichsweb.com
www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

STÚDIE

- Emília Horváthová: Hlavné smery a činnosť Národopisného ústavu SAV od založenia Slovenskej akadémie vied
Viera Urbancová: Zatevné náradie a pracovné techniky na Slovensku
Marta Šrámková: Pokus o strojové zpracovanie baladického typu

MATERIÁLY

- Štefan Kazimír: Historická metrológia a národopisný výskum
Pavol Horváth: Príspevok k dejinám vtáčníctva na hornej Nitre

DISKUSIA — GLOSY

- Martin Slivka: O fenoménoch ľudovosti na príklade analýzy folklórneho divadla

ROZHEADY

- Premeny ľudových tradícii v ČSSR (Adam Prandák)
Nové stanovy Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV (Adam Prandák)
Sympózium o histórii a súčasnom vývoji modrotače (Jarmila Pátková)
19. kongres Zväzu združení folkloristov Juhoslávie (Soňa Burlasová)
Studentská vedecká súťaž (Viera Šebestová)

Na 1. strane obálky: Slameník, postava z fašiangovej burzy v Sliačoch (Liptov). Farebná snímka J. Grüssmann, 1969.

- Prvý etnografický seminár poľských a slovenských študentov (Peter Salner) 270

RECENZIE A REFERÁTY

BIBLIOGRAFIA

- 169 Milada Kubová: Bibliografia slovenskej etnografie a folkloristiky za rok 1971 285
183
217 INHALT

STUDIEN

- 227 Emilia Horváthová, Hauptrichtungen und die Tätigkeit des Ethnographischen Institutes seit der Gründung der Slowakischen Akademie der Wissenschaften 169
237 Viera Urbancová, Erntegeräte und Arbeitstechniken in der Slowakei 183
243 Marta Šrámková, Versuch einer maschinellen Bearbeitung eines Balladentypes 217

MATERIALIEN

- 261 Štefan Kazimír, Die historische Metrologie und die ethnographische Forschung 227
265 Pavol Horváth, Beitrag zur Geschichte des Vogelfangs im oberen Nitratal 237

- 267 DISKUSSION — GLOSSEN
RUNDSCHAU
268 BÜCHERBESPRECHUNGEN UND
REFERATE
270 BIBLIOGRAPHIE

Vorderseite des Umschlages: Eine Strohfigur, Gestalt des volkstümlichen Faschingsfestes in der Gemeinde Sliače (Liptov). Farbfoto.

ŽATEVNÉ NÁRADIE A PRACOVNÉ TECHNIKY NA SLOVENSKU

VIERA URBANCOVÁ
Národopisný ústav SAV, Bratislava

Zo širokej problematiky súvisiacej so žatvou a jej jednotlivými pracovnými etapami, zameriavam sa v predloženej štúdii na niektoré otázky týkajúce sa samého zberu obilia, na význam jednotlivých pracovných spôsobov v sledovanom období a na prechod od jednej techniky práce k druhej. Vychádzam z údajov, ktoré som získať terénnymi výskumami v rokoch 1956–1970¹ a v súvislosti s tým sa zameriavam hlavne na obdobie od polovice 19. storočia až po zánik tradičných spôsobov zberu v našom storočí. Ide o prvý náčrt komplexnejšieho obrazu v uvedenej problematike, z ktorej mnohé otázky bude potrebné v budúcnosti spresniť a po doplnení o ďalší pramenný etnografický a historický materiál aj rozšíriť o nové tematické aspekty z vývojového, porovnávacieho a typologického hľadiska.

Tak ako ostatné európske oblasti, aj u nás charakterizuje žatvu v 19. storočí srp, kosák a kosa. Vtedajšie súčasné po-

užívanie týchto náradí a pracovných techník na ne viazaných je staršieho dátu a poukážeme naň na príslušnom mieste. V čase, ktorý môžeme doložiť etnografickým materiálom a ktorý, ako už bolo uvedené, zahŕňa obdobie posledných sto rokov, dochádza k úplnej zmene vo vzťahu medzi týmito nástrojmi a k presunu významu pracovných techník, ktoré reprezentujú. V tomto období zdanlive odrazu prestáva sa používať kosák a srp a obilie sa začína kosiť kosou. Okrem toho existovala však aj tretia forma zberu obilia, ktorú reprezentuje práca bez náradia — čiže zber rukou. Keď chceme podať úplný obraz o situácii v sledovanom období, musíme tomuto javu venovať pozornosť, a to skôr, ako prejdeme k charakteristike problematiky súvisiacej s uvedenými pracovnými náradiami. Táto postupnosť nemá, prirodzené, za úmysel naznačiť vývojovú následnosť týchto techník, ale sleduje len vyčlenenie a zhodnotenie ručnej práce vo vzťahu k predtým uvedeným spôsobom.

¹ Zoznam preskúmaných obcí je uvedený za štúdiou. Obce sú začlenené do bývalých župných

administratívnych celkov, z ktorých vychádzam aj pri opise oblastného výskytu javov.

S vytrhávaním obilia rukou sa stretávame sporadicky na celom našom území, čo súviselo v zásade s dvoma okolnosťami. Jednou z nich sú mimoriadne klimatické pomery, hlavne veľké suchá.² Vytrhávanie obilia v tomto prípade nebolo viazané na jeho určitý druh a nemuselo sa vzťahovať na celú úrodu.³ Tak napríklad roku 1900 trhali v Gemeri (Nižná Slaná a okolie) ovoce aj s korienkami, ktorý pre veľkú suchotu narástol „len žabe po oči“, a tak vlastne iná forma zberu prakticky neprichádzala do úvahy.

Z roku 1917 máme podobné údaje z Hon-tu, keď tiež pre suchotu bolo v určitých častiach chotára veľmi malé obilie a vytrhávalo sa bez ohľadu na jeho druh. Vytrhané obilie nemlátili cepami, ale tlačili dobytkom, „len sa tak prásilo“.⁴ Na tentý rok sa vzťahujú rovnaké údaje aj zo západného Slovenska (Smolenice a okolie, Radošovce). Túto prácu robili ženy, ktoré mali na chrbtoch uviazané plachty — *nádrity* a do nich ukladali vytrhané klasy. Kvalitnejšie obilie sa aj tento rok kosilo kosami. Zhodné údaje sú z roku 1918 z Nitrianskej župy (Zlatníky a okolie); no aj v ďalších suchých rokoch sa miestami stretávame s týmto javom.

Druhá okolnosť výskytu ručnej techniky zberu súvisí s nedostatočným hnojením a obrábaním pôdy. V tomto prípade ide teda o faktor pre určité obdobie trvalejší, ktorý bol niekedy zvýraznený aj zlou polohou polí. Príkladom môže slúžiť severná oblasť Kysúc, kde na strmo položených

grafoch obilie nežali, ale vytrhávali (Petrovce a okolie). Aj v oblasti Žiaču nad Hronom (Prochot, Bartošova Lehôtka) jačmeň na veľmi strmhých svahoch nežali, ale trhali, a to až do príchodu umelých hnojív v polovici nášho storočia. V oboch prípadoch sa vytrhávanie obilia nekladie do súvislosti len so zlou polohou, ale aj s jeho malým vzrastom, zdôvodňovaným nedostatkom hnojív. Bez ohľadu na polohu rolí, najčastejšie sa v tejto súvislosti stretávame s vytrhávaním jarín a najmä jačmeňa, zatiaľ čo ostatné druhy obilia sa žali. Tak to bolo napríklad v Krnišove; keď jarné žito primerane narástlo, obyčajne ho žali, „keď bolo len na piad“, vytrhávali ho. O vytrhávaní viažucem sa výlučne na jačmeň máme doklady napr. z Pače, Močidlian, Senohradu, Hostia a pod., „kde ho trhali aj s kořenami, keď bol veľmi malý a nevydal klas“ — keď ostal „v gaňkách“ a keď chceli získať čo najviac slamy.⁵ V takýchto prípadoch bolo obilie zväčša aj veľmi popre-rastané burinou, ktorá sa pri vytrhávaní dala ľahšie obísť ako pri žatí srpom či kosákom a najmä pri kosení kosou. Obilie vytrhávali muži aj ženy *kolenski* a malú úrodu sa snažili zachrániť aj tým, že „obilie ukladali na plachtičku a piestikom ho zarovnávali do snopčekov“ (Hostie).

Vytrhávanie obilia rukami predstavuje v oboch prípadoch pomocnú techniku, ktorá sa v jednotlivých častiach nášho územia vyskytuje raz zriedkavo, inokedy častejšie, ale vždy popri žatve kosákmi alebo srpmi a neskôr popri kosení kosou. Keď však sle-

² CHOTEK, K.: Staré zpôsoby práce v česko-slovenskom zemědělství. Žatva srpem. Československá etnografia, 3, 1959, s. 279. — K. Chotek považuje trhanie obilia rukou za jav charakteristický pre neúrodné obdobia, ktorý sa udržal do polovice 19. storočia v Čechách. Pre Moravu ho dokladá Kunz v r. 1909, tiež v období neúrody. KUNZ, L.: Staré zemědělství na Valašsku. Materiálové příspěvky z Nového Hrozenkova. Valašsko, 5, 1956, s. 12.

³ Veľké suchá ako príčinu vytrhávania obilia

udáva z Bulharska VAKARELSKI, Ch.: Etnografia Bulgarii, Wrocław 1965, s. 16; pre oblasť východných Slovanov ZELENIN, D.: Russische (Ostslawische) Volkskunde. Berlin und Leipzig 1927, s. 32.

⁴ V Sebechleboch v tomto roku vytrhali obilie z 5 holdov. Výskum r. 1970.

⁵ Tento dôvod, ktorý mal za následok trvalejší výskyt vytrhávania jačmeňa rukou, uvádzajú aj v Bartošovej Lehôtke. Výskum r. 1957.

dujeme výskyt žatia a kosenia obilia u nás v predchádzajúcich obdobiach na základe historického a archeologického materiálu, ktorý umožňuje charakterizovať aj význam týchto dvoch techník, je správnejšie o využívaní obilia rukou hovoríť ako o núdzovej technike, a nie pomočnej, bez ohľadu na to, či sa vyskytuje za momentálnych katastrofálnych okolností alebo pod vplyvom trvalejších faktorov, súvisiacich s celkovou úrovňou poľnohospodárskej techniky v predchádzajúcich obdobiach.

V období, ktoré máme doložené etnografickým materiálom, charakterizuje žatvu na roľníckych hospodárstvach najprv srp a kosák. Tie z ich pôvodnej funkcie postupne vytlačila kosa v rôznych oblastiach na náradie pomocné. Presun kosáka a srpu na výlučne pomocné náradie pri žatve prechádza rôznymi štágami, ktoré súviseli so zložitými vzťahmi medzi tradičnými pracovnými technikami, ktoré reprezentovali, a celým komplexom podmienok, ktoré umožnili zaužívať kosu ako hlavné a postupne jediné žatevné náradie. Skôr ako prejdeme na charakteristiku a rozbor uvedenej problematiky, treba objasniť, prečo hovoríme o srpe a kosáku ako o dvoch, pre dané obdobie z hľadiska žatvy rovnočenných nástrojoch, lebo takáto diferenciácia nie je bežná.⁶ Pri tomto členení sme vychádzali z potreby zdôrazniť rozdiel

v technike práce medzi týmito dvoma náradiami v rámci žatvy a upozorniť na rozdielnosť ich zastúpenia z vývojového aspektu. Využili sme pritom dva v teréne existujúce termíny, ktoré v značnej miere poukazujú na pôvodné, i keď už nie vždy rovnako zrejmé diferencie.⁷ Pod termínom *srp* myslíme náradie so zúbkatým ostrím a pod termínom *kosák* náradie s hladkým ostrím. Ide o členenie funkčné, vychádzajúce z práce náradia, ktorej rozličnosť bola podmienená práve jeho ostrím, pričom sa vyhneme opisnosti (travny srp, obilný kosák alebo opačne), ktorá vzhľadom na existujúce termíny nie je nevyhnutná a často nie celkom presná.⁸ Typológiu tohto náradia z morfológického hľadiska bola v literatúre venovaná značná pozornosť, pričom sa vychádzalo hlavne z archeologickejho materiálu. Niektoré z týchto prác použitým materiálom, ako aj platnosťou záverov vzťahujú sa aj na naše územie.⁹ K typológii etnografického materiálu bude možné u nás pristúpiť až po jeho komplexnom zhodnotení, čo je ďalšou úlohou v tejto oblasti bázania.

Keď sa však vrátíme k relácii srp—kosák z uvedeného hľadiska, môžeme sa už teraz opierať o niekoľko údajov z literatúry z predchádzajúcich období a predovšetkým o sám terénny materiál. Tak napríklad pri charakteristike žatvy v polovici 18. storo-

⁶ V českej i slovenskej literatúre sa diferencie uvádzajú zväčša len ako nárečové výrazy (CHO-TEK: e. p., s. 278 n.), v novších súhrnných prácaach sa používajú opisné termíny (*obilní srp*, *travní srp*); vo vzťahu na naše územie sa sice differencuje medzi srpom a kosákom, hľadiská sa však vždy dôsledne nedodržiavajú. Pozri Česko-slovenská vlastiveda. III. Lídová kultura, Praha 1968; KRAMAŘÍK, J., s. 35, PODOLÁK, J., s. 399. Takáto diferenciácia nie je zaužívaná ani v našej historickej literatúre zaobrájúcej sa touto problematikou.

⁷ O pôvodnej diferencovanosti používania týchto nástrojov svedčí aj etymologický rozbor ich pomenovaní. Pozri bližšie MACHEK, V.: Etymolo-

gický slovník jazyka českého. Praha 1968, s. 280, 572.

⁸ Iná situácia je napr. v nemčine, kde je nevyhnutné používať opisný termín „glatte Sichel“, na rozdiel od „gezähnte Sichel“.

⁹ STEENSBERG, A.: Ancient harvesting implements. Kobenhavn 1943, ktorý spracoval aj etnografický materiál a z ktorého triedenia vyšla BERANOVÁ, M.: Slovanské žňové nástroje v 6.–12. stol. Památky archeologicke, 1. 1957, s. 9–11; slovenský materiál zatriedila ŘÍHOVÁ, D.: K počiatkom slovanských žatevnych nástrojov na Slovensku. Agrikultúra, 1. 1962, s. 6–14; slovenskú problematiku sleduje PODWIŃSKA, Ź.: Technika upravy roli w Polsce średniowiecznej. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 148–165.

čia sa z rukopisu Mateja Bela *De re rustica Hungarorum* dozvedáme toto: „V Uhorsku sú tri druhy žatevých nástrojov: 1. ozubený srp, ktorý má zuby ako pila (veluti serra dentata). Tento druh je v Uhorsku najrozšírenejší. 2. Druhý nie menej rozšírený má hladké ostrie a od predehádzajúceho sa liší tým, že je viac zakrivený, ale aj dlhší a je bez zubov. 3. Tretí druh predstavuje trávna kosa, ktorú pri žatve používajú vtedy, keď je bohatá alebo chudobná úroda“.¹⁰ Ide o charakteristiku, ktorá sa nevzťahuje len na územie Slovenska, ale do ktorej je zahrnutá aj situácia na Slovensku. Ďalší, už konkrétny údaj je oveľa mladšieho dátta, pochádza však od autora, ktorý patril medzi najlepších znalcov poľnohospodárskych pomerov na Slovensku v druhej polovici 19. storočia. Ide o článok Daniela Licharda z roku 1882,¹¹ v ktorom zaujíma stanovisko k prenikaniu kosy pri žatve a aby neprišlo k nejasnostiam, úvodom vysvetľuje: „Držím tu za vhodné poznamenať, že srp v tom zmysle, aký má okolo banských miest, tu v Hornom Nitriansku nevidieť; čo tu volajú srpom, to na centrálnom Slovensku nosí meno kosáka, to jest: široký, končitý do polkolesa zohnutý, drevenou rukoväťou opatrený, v ostrí svojom hladký nôž, kdežto srp opravdový má na svojom ostrí zúbky vysekané“.¹² Lichard už ďalej nediferencuje a pod termínom srp myslí oba nástroje, pretože mu šlo len o otázku, „či srpy či kosy sú k žatve príhodnejšie“.

Keď sledujeme pomenovanie týchto

dvoch náradí na základe údajov z terénu, zistíme, že pojmové rozlišovanie sa zachovalo najčastejšie v oblastiach, kde kosák je novým importom a kde jeho prenikanie do oblasti srpu môžeme ešte doložiť pomocou konkrétnych údajov z nedávnej minulosti. Tak je to napríklad v Honte, kde sa stretávame s termínom *trávny kosák* na rozdiel od pomenovania srp, keď išlo o náradie so zúbkatým ostrím, používaným pôvodne na žatie obilia (Plachtince, Strháre). Keď kosák v tejto oblasti aj prebral funkciu srpu pri žatve obilia (Senohrad, Dolné Rykynčice), pomenovanie srp ostáva naďalej v povedomí starších informátorov ako niekdajší nástroj so zúbkatým ostrím. Podobne je to i v Gemeri, kde sa pod srpom myslí nástroj so zúbkatým ostrím bez ohľadu na to, či sa s ním žalo obilie, alebo vyžína tráva. Pod kosákom sa rozumie novšie náradie s hladkým ostrím, ktoré miestami preberá funkciu srpu pri práci s obilím a celkom pri vyžínaní trávy. Aj v Šariši okrem názvu *šerp* máme *kisok* (Hutka), ale v tejto oblasti sa termín *šerp* používa miestami už aj pre náradie s hladkým ostrím (napr. Lipovec, Becherov) a pojmové rozlišovanie nie je vždy jednoznačné. Aj v oblastiach západného Slovenska sa termín *srp* používa pre náradie s hladkým ostrím, ako na to upozornil aj D. Lichard. Bežné je aj používanie názvu *kosák* pre náradie s hladkým ostrím, ktoré tu reprezentuje často už jedinú spomienku na žatie obilia pred jeho kosením kosou.¹³ Pre vývoj pracovných techník a následnosť používania týchto náradí sú ter-

¹⁰ BEL, M.: *De re rustica Hungarorum*. Membrum II., De agricultura, Sect. II. § 5, Rkp., Széchényi könyvtár, Budapest, Fol. lat. 276.

¹¹ LICHARD, D.: Srp či kosa k žatve. Obzor, 20, 1882, s. 133.

¹² LICHARD: tamže.

¹³ Termín *kosák* (pre náradie s hladkým ostrím) je zaužívaný napr. v oblasti trnavskej nížiny, kde názov *srp* je zriedkavý. Aj Bernolák v svojich zápisoch Panklových prednášok z r. 1787 zazna-

menáva: „U nás sa zvykne žaf dvojakými nástrojami: kosákom a kosou. Kosák je okrúhly nástrój v podobe polmesiaca. Kosa je však dlhý nástrój, akým sa kosieva seno“. PANKL, M. — BERNOĽÁK, A.: Náuka o poľnohospodárstve. Z latinského originálu preložil V. J. Gajdoš. Bratislava 1964, s. 57. Pozri tiež terminológiu v článku NIŽNANSKÉHO, J. R.: Brestovianske žatvy a mlatby v minulosti. Slovenský národopis, 6, 1958, s. 242.

minologické záznamy sice len pomocné, ale v celkovom kontexte môžu byť nápomocné práve pri sledovaní následnosti používania daných typov v jednotlivých oblastiach. Preto si všimnime v tejto súvislosti územné rozšírenie kosáka a srpu vo svetle etnografického materiálu.

V sledovanom období bolo na našom území teritoriálne zastúpenie srpu pomerne veľké. Najzápadnejšie ho nachádzame na území bývalého Hontu.¹⁴ Avšak jeho výskyt tu nie je výlučný a stretávame sa aj s používaním kosáka na žatie obilia. Miestami sa kosák používal len na vykášanie trávy (napr. Str. Plachtince, Krnišov, Dol. Strháre) a *zúbočkavý* alebo *rapkavý* srp na žatie obilia. Výskyt kosáka na túto prácu je pravidelnejší v západnej a strednej časti Hontu (Dekýš, Jabloňovce, Pečenice, Tek. Trstany, Sitn. Lehôtka, Sebechleby, Ladzany, Kostolné Moravce), kým smerom na východ sme zaznamenali kompaktný výskyt srpu. Kosák vo funkcií srpu (čiže na žatie obilia) sa vyskytuje len mestami, a to len od počiatku nášho storočia (Senohrad, Dolné Rykynčice), keď sa tu prechádza na kosenie obilia kosou a kosákom sa že ne už len raž *na šúbä*. Západnú a strednú časť Hontu teda charakterizuje súčasné používanie týchto dvoch typov náradia a ústup kosáka pred srpom je príznačnejší pre východnú časť tejto župy.

Srp ako v podstate jediné náradie používané pred kosou na žatie obilia môžeme sledovať aj ďalej na východ od Hontu, a to v bývalej Novohradskej župe a v Gemeri. Tento *rezkavý*, alebo aj *zúbočkavý*

¹⁴ Stopy po ňom nachádzame aj v Tekove (Lovča a okolie); jeho výskyt tu však neprekračuje liniu západnej hranice jeho výskytu v Honte.

Z Bartošovej Lehôtky (Tekov) máme dokonca údaj o srpe ako o novšom náradí, zatiaľ čo za starší nástroj na žatie obilia považovali kosák (výskum v r. 1957). Údaj je ojedinelý a bude ho treba konfrontovať s materiálom zo širšej oblasti v okolí uvedenej obce.

srp sa dlho používal aj na vyžinanie trávy a kosáky na túto funkciu sem prichádzajú miestami až v prvej tretine nášho storočia.¹⁵ Kompaktný je výskyt srpu aj v severovýchodnej časti Užhorodu a Zemplína. V poslednom prípade vyznačujú bližšiu hranicu jeho výskytu smerom od juhu na sever obce Zbudza, Staré, Slovenská Volová a Miková, odkiaľ sa tiahne najmä po severnej hranici nášho územia smerom na Šariš a Spiš.¹⁶ Ďalej na severozápad intenzita výskytu srpu slabne a pre Liptov, Turiec a Kysuce bol v sledovanom období charakteristický kosák tak isto ako pre západnú časť Slovenska v oblasti bývalej Bratislavskej a Nitrianskej župy.

Pojmové rozlíšenie medzi kosákom a srpom sa teda kryje hlavne s tými oblasťami, kde sme mali možnosť sledovať prenikanie kosáka do oblasti srpu, ktorý sa tu navyše na dokonalé odlíšenie charakterizuje ako *rezkavý*, *zúbočkavý* ap., čo môže byť dodatočná, nová charakteristika. Sú to pre kosák oblasti mladé a jeho definitívne zaužívanie na prácu s obilím namiesto srpu zastavil príchod kosy ako žatevného náradia. Celý tento proces sa odrazil uvedeným spôsobom na terminológii. Tam, kde kosák vytlačil srp tak dávno a úplne, že sa vo vzťahu ku kose považuje za archaické náradie on a nie srp, stretávame sa vždy len s jedným pomenovaním (srp alebo kosák), lebo v období, keď sme problematiku mohli sledovať, diferencovať už nebolo potrebné. Takáto je napr. sledovaná oblasť západného Slovenska, kde o existencii srpu svedčí už len pomenovanie bez toho, aby sme

¹⁵ Roku 1925 prichádza kosák do Tisovca a jeho okolia. Inde (napr. Slavošovce, Muránska Lehota) sa kosáky používali už pred prvou vojnou, ale len na vyžinanie trávy; na žatie obilia sa používal naďalej srp.

¹⁶ Pri určení tejto hranice sme sa opierali o materiál vlastných výskumov a jej časové i lokálne spresnenie bude možné po doplnení týchto údajov o ďalší materiál z terénu i múzei.

ho zatiaľ boli mohli doložiť konkrétnym trojrozmerným etnografickým materiálom.

V tomto bode sa dostávame k otázke následnosti používania týchto dvoch náradí pri žatve na našom území. Rozšírenie termínu srp často i v oblasti tradičného používania kosáka na žatie obilia, veľké teritoriálne rozšírenie srpu na našom území ešte počiatkom dvadsiateho storočia spolu s paralelami z ostatných európskych oblastí¹⁷ umožňuje predpokladať, že najrozšírenejším náradím na žatie obilia bol aj u nás v určitom období srp. Popri ľom máme stále doložený aj kosák, ktorého funkcia sa na základe archeologického materiálu dá často dosť ľahko určiť¹⁸ a ani historické údaje o presune týchto nástrojov v jednotlivých obdobiah nemáme u nás zatiaľ spracované. Veľkým prínosom pre túto problematiku je práca L. Tákača a Sensesicheln in Ungarn,¹⁹ ktorá zhŕňa doterajšie európske poznatky a dopĺňa ich o historický a etnografický maďarský materiál. Závery, ku ktorým dochádza, majú zväčša širokú platnosť a mnoho jeho pozorovaní je zaujímavých aj ako paralela pre naše územie. Podľa jeho záverov nadobúda srp (gezahnte Sichel) v priebehu stredove-

ku prevahu nad kosákom (glatte Sichel). Svoje prednostné miesto stráca srp v severozápadnej a pobaltskej časti Európy od 15.–16. storočia v súvislosti so zaužívaním polokosy²⁰ a trávnej kose na žatie obilia a v celej Európe od 18. storočia. Expanziu kosáka v 18. a najmä v 19. storočí umožnila zvýšená poľnohospodárska produkcia a zdokonalenie výroby kosáka (jemnejšie ostrie), ktorý v súvislosti s výrobou kôs prechádza od kováčskej výroby na továrensú. Najznámejšie továrne na toto náradie boli v Štajersku a Hornom Rakúsku, odkiaľ sa vyvážali do celej Európy.²¹ Nášho územia sa v tejto súvislosti týkajú hlavne dva okruhy otázok. Prvý súvisí s dobou rozšírenia kosáka a jeho teritoriálnym začúpením. Ako vyplýva z už citovanej práce Mateja Bela, kosák bol už v polovici 18. storočia u nás popri srpe považovaný za najrozšírenejšie náradie (pravda, vo vzťahu ku kose).²² Bernolák vo svojich záznamoch Panklových prednášok uvádzá len kosák a kosu, pričom podľa opisu kosáka, ako aj podľa kresby na margu rukopisu je jasné, že myslí na nástroj s hladkým ostrím.²³ Najpodrobnejší je Lichardov údaj,²⁴ ktorý naznačuje aj vte-

¹⁷ Porovnaj údaje v citovaných prácach Vakarelského, Zelenina, Beranovej, Podwińskej, ako aj: NIEDERLE, L.: Život starých Slovanů. III., 1. Praha 1921, s. 100 n., NASZ, A.: Narzędzia żniowe w Polsce. Ethnographia Polska, 1960, s. 309 n., SCHUCHARDT, H.: Sichel und Säge. Sichel und Dolch. Globus, 12, 1901, s. 181 n. SCHMIDT, L.: Bauernwerk der alten Welt. Archiv für Völkerkunde, 10, 1955, s. 267 n., BURGSTALLER, E.: Erntegeräthe und Erntemethoden in Oberösterreich. In: Jahrbuch des Musealvereins Wels, 1956, s. 90 n., BURGSTALLER, E.: Die Sichel als Getreideschnittgerät in Oberösterreich. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 11, 1964, s. 63 n., GUNDA, B.: Zur Verbreitung von alten Senseblättern. Acta Ethnographica, 1962, s. 434 n., BALOGH, I.: Das Einbringen des Getreides in Karpatenbecken im 16.–19. Jahrhundert. Acta Ethnographica, 1964, s. 369 n., ako aj ním eit. literatúra z tejto oblasti.

¹⁸ Ide o určenie jeho používania na kosenie trávy alebo na žatie obilia. Na základe nálezov v hroboch sa k tejto otázke vyjadruje BERANOVÁ, M.: c. p., s. 100 n. PODWIŃSKA: c. d., s. 162 n.

¹⁹ TAKÁCS, L.: Sensesicheln in Ungarn. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest 1972, s. 561–582.

²⁰ Rozšírenie *polkoski* u pobaltských Slovanov, ako aj v severozápadnej časti Európy a dôsledky, ktoré malo jej zaužívanie podrobne rozoberá MOSZYŃSKI, K.: Kultura ludowa Słowian. I. Warszawa 1967, s. 208 n.

²¹ TAKÁCS, L.: c. p., s. 574–576.

²² BEL, M.: c. d., § 5.

²³ PANKL, M. — BERNOLÁK, A.: c. d., s. 57. Kresbička kosáka a kosej je na margu v texte rukopisu, ktorý je uložený v Spolku sv. Vojtechu v Trnave.

²⁴ LICHARD, D.: Srp či kosa k žatve, c. p., s. 133.

dajšie územné rozšírenie kosáka, a to pri-
bližne také, aké sme mohli určiť pomocou
terénnego materiálu. Začiatok jeho výskyu-
tu určiť zatiaľ nemôžeme. Podľa uvede-
ných údajov z M. Bela v polovici 18. sto-
ročia bol kosák už zaužívaným náradím,
no nevieme, nakofko v ktorých oblastiach
Uhorska. V kombinácii s terénnym materiá-
lom môžeme predpokladať, že jeho najstar-
ší výskyt (ako žatevného náradia, ktoré
vytláčilo srp) sa viaže na západné Slovensko
a Záhorie, na Trnavskú nížinu a okolie
Bratislavы, odkiaľ sa šíril smerom na
východ do ostatných uvedených oblastí.
Cesty, akými k tomu dochádzalo, bude
možné určiť a celú situáciu spresniť až po
spracovaní historických údajov viazúcich
sa k tomuto okruhu otázok. V tejto súvislosti
bude treba si všimnúť aj podiel slovenských hámrov a ich výrobkov na šírení tohto náradia na našom území i mimo neho.
V maďarských poľnohospodárskych prá-
cach zo začiatku 19. storočia sa napríklad charakterizuje kosák ako hornouhorský nástroj alebo aj ako nemecký kosák.²⁵
Železiarska výroba na Slovensku mala v tomto období vysokú úroveň a napríklad Gemerská stolica s neskorším Malohontským okresom mala najvýznamnejšie miesto vo výrobe železa na Slovensku,

a tým aj v Uhorsku.²⁶ Okrem veľkého počtu skujňovacích vyhní uvádza sa napríklad začiatkom 19. storočia aj 9 špeciálnych hámrov na výrobu poľnohospodárskeho náradia.²⁷ Ich výrobky, ako aj výrobky ostatných hámrov bude potrebné preštudovať z hľadiska výroby žatevných nástrojov a zistíť podiel špeciálnych hámrov na kosy pri ich šírení mimo územie Slovenska.²⁸

Ďalší okruh otázok sa týka rozdielu medzi prácou kosákom a srpom, ktorý vyplynul zo samého rozdielu v ich ostrí. Podľa údajov z terénu pri práci srpom sa obilia chytilo pevne do ľavej ruky a takto sa hrst obilia rovnomerným pohybom, ktorý vyžadovalo a umožňovalo zúbkovanie ostrie, odrezalo, pričom došlo k veľmi malým otrasmom a tým aj k malému vypadávaniu zrna. Pri práci kosákom sa naproti tomu hrst obilia ľavou rukou len odchýlila — odiahla od ostatného stojaceho obilia a pohyb, ktorý sa urobil kosákom neboliť ako v predchádzajúcom prípade, ale švihnutie, pri ktorom sa odhrnute steblá odsekli. Táto práca bola rýchlejšia, ale pokial ide o vypadávanie zrna, stratovejšia.²⁹ Z oblastí, kde sme mali možnosť sledovať ešte nedávno súčasné používanie týchto dvoch náradí, máme údaje, že spočiatku

²⁵ TAKÁCS, L.: c. p., s. 575, kde uvádza Petheho údaj z r. 1805, v ktorom tento autor nielen diferencuje srp od kosáka, ale o kosáku hovorí ako o hornouhorskem importe. V časopise Nemzeti Gazda z r. 1817 (vydával ho Pethe) sa hovorí znova o kosácoch z horného Uhorska s bližšou charakteristikou ako o „nemeckom kosáku“. Termín „Oberungarn“ vysvetľuje L. Takács v závorke ako „Westtransdanubisch“, čím môže vzniknúť dojem, že ide o územie Rakúska. Oberungarn vo vtedajšej nemeckej reči znamenal vždy Spiš, Gemer a ďalšiu oblasť východného Slovenska s časťou Záhoria. Maďarský termín „felvidék“ na rozdiel od toho zahŕňal do seba celé územie Slovenska. Tie-to diferencie vyplynuli z rôzneho (rakúskeho a maďarského) administratívneho členenia monarchie. Keď sa v súvislosti s terminom Oberungarn hovorí o nemeckých kosácoch, môže ísť o výrobky spišských, gemerských alebo iných východo-

slovenských výrobní, čo nevylučuje ich pomenovanie ako nemecké.

²⁶ NOVOTNÝ, J.: Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici 19. storočia. Bratislava 1961, s. 59.

²⁷ MARIKOVSKY, G.: Kurze Nachricht über die Natur und Kunstprodukte des Gömörer Komitats. Patriotisches Wochenblatt f. Ungarn, 4, 1804, s. 198.

²⁸ Pre sledovanie uvedenej otázky by sme potrebovali taký prehľad o jednotlivých výrobniach, aký urobil M. Markuš o jednom z výrobkov medzevských hámrov v štúdiu Motyky z Medzevia. Slovenský národopis, 14, 1966, s. 378–435.

²⁹ S týmto faktom súvisí možnosť zaužívania kosáka pri žatí, ktorá, ako sme uviedli, viaže sa na obdobie, keď prichádza k všeobecnému zvýšeniu poľnohospodárskej produktivity, hlavne v oblasti jeho klasického výskytu u nás, v úrodných častiach západného Slovenska.

žali kosákm rovnako ako so srpom, no po prvých pokusoch začali aj obilie „sekať ako trávu“.³⁰ V období, ktoré máme doložené etnografickým materiálom, sa zatiaľ nejaví rozdiel vo výške strniska žatého srpom alebo kosákom,³¹ v oboch prípadoch, ako neskôr uvedieme, išlo o to, aby strnisko bolo čím najnižšie. Na západnom Slovensku sa miestami ešte podarilo získať informácie od najstarších pamätníkov na žatie o diferencií medzi tvarom samých kosákov. Kosáky, ktoré sa používali pôvodne na žatie obilia, boli oveľa väčšie (Smolenice, Košolná, Budmerice) a až keď sa kosák stáva pri žatve náradím pomocným popri kose a jeho ľažisko sa presúva na vyžinanie trávy a podberanie obilia, zmenšuje sa jeho rozmer a získava dnes už bežne známy tvar a veľkosť.³² Presnejšie údaje o zmene tvaru kosáka v súvislosti so zmenami jeho funkcie z nášho územia náteraz nemáme. Sledovanie tejto problematiky, a to aj v súvislosti so srpom, bude možné až po kartografickom spracovaní doteraz zozbieraného trojrozmerného materiálu a po jeho doplnení o ďalšie údaje z terénu.

Doba zániku žatia obilia kosákom a srpom nie je pre naše územie jednotná a komplikuje sa rôznymi variáciami presu-

nov žatia z hlavnej pracovnej techniky na vedľajšiu. V literatúre, ktorá sa zaoberá touto problematikou, považuje sa vo všeobecnosti 15.–16. storočie za obdobie, keď začína kosa prenikať do žatevých prác³³ a keď možno hovorí o začiatku procesu, ktorý sa zavŕší definitívnym zaužívaním kosy ako hlavného náradia pri žatve až v nasledujúcich storočiach. Správy o používaní kosy pri žatve máme aj od nás z pomere skorých období. Tak napríklad v inštrukcii o desiatkoch v Senci a Bernolákove z roku 1636 sa hovorí: „Miestami sa stáva, že keď majú chudobnú úrodu pšenice, nezožnú ju, ale skosia“.³⁴ Z polovice 18. storočia máme údaj od Mateja Bela v súvislosti s uvedenou charakteristikou náradí používaných pri žatve: „... Tretí druh predstavuje trávna kosa, ktorú používajú pri žatve vtedy, keď je bohatá alebo chudobná úroda. Keď je bohatá, kosia obilie ako seno, aby žatva netrvala dlho a aby zrno a slama rýchlejšie preschli; keď je úroda chudobná na klasy a slamu, nedabajú veľmi na pravidelné kríže a zvolia si na prácu trávne kosy, aby sa kosi veľmi neunavili.“³⁵ To, že ide o mimoriadny jav, vysvitá, i keď nepriamo z ďalšieho Belovho textu o viazaní obilia do snopov: „Zenci sú v dvojiciach alebo aj po troch rozptýleni po celom poli a ukladajú obilie do

³⁰ Údaje sú z uvedených oblastí Hontu a Gemera. Je zaujímavé, že ani D. Lichard nediferencuje medzi prácou kosákom a srpom, keď uvádzá výhody týchto dvoch nástrojov v porovnaní s kosou: „... Zenci... srpami opatrení vezmú hrst obilia do ľavej ruky a držia ho v čas rezania srpom tak pevne, že otriasať sa a svoje zrná stratí nemôže“. LICHARD, D.: c. p., s. 133.

³¹ Na rozdiel vo výške medzi strniskom žatým srpom a kosákom spolu s rozdielom v technike ich práce upozorňuje TAKÁCS, L.: c. p., s. 572.

³² Ide teda o späťosť zmien medzi tvarom a funkciou kosáka, i keď nie celkom v tom zmysle, na ktorý upozorňuje NASZ, A.: Narzędzia żniwne w Polsce. Etnografia Polska, 3, 1960, s. 316.

³³ TAKÁCS, L.: c. p., s. 573; BALOGH, I.: c. p., s. 384 a tam uvedená ďalšia literatúra.

³⁴ A Szempci és Csekleszi tizedszedők instrukciája. Thurzó Mihály gróf utazitása dézsma-saihoz, 1636. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 10, 1903, s. 160–164. Plné znenie statí, ktorá sa nás týka, je nasledovné (s. 163): „Néhol találkozik, a buzának szegény volta miath, meg nem arathatják buzájokat hanem lekaszálták; azért azt is szorgalmatosan megtudakozzák a dézsmasok, hody a kaszált buzákból is kivegyek az igazi dézsmát kalangyával, és a többi dézsma buzázhhoz rakassák azt is.“ Z toho vyplýva, ako upozorňuje I. Balogh (c. p., s. 385), že v tomto i podobných prípadoch sa obilie neviazalo do snopov.

³⁵ BEL, M.: c. d., § 5, Falcis hung. generata. I v tomto prípade sa teda obilie neviazalo do snopov z rovnakých dôvodov, ako uvádza inštrukcia zo Senca a Bernolákova.

krížov. Najprv ho však viažu do snopov a tie ukladajú do krížov, ktorých tvar sa v Uhorsku rôzni.³⁶ Podobný je aj údaj z Poník z roku 1730,³⁷ ktorý potvrdzuje dve skutočnosti: kosa sa v tomto období používala len za mimoriadnych okolností,³⁸ a to sa zasa odrazilo na ďalšom pracovnom postupe so zbožím, ktoré sa v tomto prípade neviazalo do snopov a neukladalo do krížov, čo sa za normálnych okolností na našom území nerobilo.

Normálne okolnosti pri zbere obilia na roľníckych hospodárstvach a panstvách sú v historických prameňoch charakterizované diferenciáciou v pomenovaní pre žatie a kosenie. Tak napríklad v urbároch jednotlivých panstiev zo 16. a 17. storočia³⁹ sa najčastejšie differencuje len stručne: „... tenentur arare, metere, falcastrate“, alebo „... metent, arant, falcant“⁴⁰ pričom *metere* je termín pre žatie a *falcare* pre kosenie. To, že pod termínom *falcare* sa myslí

bežne na kosenie trávy, vidieť z podrobnejších rozpisov: „... duodecim capetias metere ... et pratum unum defalecastrare“.⁴¹ Rozlišovanie prác sa odrazilo aj v nemeckých textoch urbárov, ako napríklad v urbáre hradného panstva Červený Kameň z roku 1543:⁴² „... wisen zum schloss gehorig, die muessen sie *maen* (prípadne *meen*, V. U.), schobern und das hew auf das schloss fieren ...“, ale na majeri „... in der ernt muessen ... (sie) mit der robot alle getraid gar *abschneden*“.⁴³ V slovensky písaných urbároch sa najčastejšie differencuje len stručne: „... orati, žati, kositi ...“, ale aj „... žnu, luki kosí, seno vozívají ...“⁴⁴ a z Liptovskej Siehlnice z roku 1625 máme údaj: „... skositi, zhrabati a seno odviezti ... obilie žati, do stodoly zvážati“⁴⁵ Ako desiatková jednotka sa najčastejšie udáva kopa, potom snop a mendel,⁴⁶ miestami aj s opisom o správnom zaochádzaní so zožatým obilím.⁴⁷

³⁶ BEL, M.: c. d., § 6, Hung. messem fatieni ratio. V ďalšom texte opisuje rozdiely medzi spôsobmi ukladania obilia do krížov.

³⁷ „Obili naše všim dilem zbitie jest, takže nektere žita len takto s kosu su skosene a do kopy pokladene pre slamu.“ Poník, 1730. Pozri HORVÁTH, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. Bratislava 1963, s. 86.

³⁸ Podobného charakteru je údaj z Dalimilovej kroniky z počiatku 14. stor., kde v správe o vpáde Albrechta Rakúskeho do Čiech sa píše: „Chlapí s kosami s nimi jdiechu, tu vše obilí na poliu ssieci chtiechu“, čo sa vysvetľuje pustošením zeme Albrechtovými ľudmi, ktorí kosením ničili obilie. Pozri CHOTEK, K.: c. p., s. 285.

³⁹ MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Bratislava 1959. Materiál z ďalej citovaných urbárov preberám z uvedenej práce. Kvôli stručnosti budem uvádzat len názvy prameňov, zväzok a stranu, kde sa v citovanej práci nachádzajú.

⁴⁰ Urbár hradného panstva Beckov z r. 1522, Menšice (I—57), Dolné Srnie (I—59).

⁴¹ Urbár hradného panstva Uhrovec z r. 1555. Slatina n. Bebravou (I—203), Trebichava (I—197). Nachádzame aj bližšie differencovanie, ako napr.: „Item singuli coloni ... una die metere frumentum, altero die avenam; ac in pratis ipsorum fenant circa arcem pertinentem falcare, cumulare et inducere tenentur“, prípadne „... quattuor cruces sementi metere tenentur ... uno die falcare, cumulare ...“ Urbár hradného panstva Levice

z r. 1554, Mýtne Ludany (I—304), Jalakšová (I—349).

⁴² Urbár hradného panstva Červený Kameň, 1543 (I—69—163), kde v súvislosti s kosením a žatím sa differencuje v nasledovných obciach: Dolné Orešany, Doľany, Bohdanovce, Zvončín, Košolná, Višňuk, Halmeš, Budmerice, Suchá n. Paronou, Fančal (zaniknutá obec).

⁴³ Ide konkrétnie o údaje vzťahujúce sa na obce Častú, Dolné Orešany a Doľany.

⁴⁴ Urbár hradného panstva Bojnice, 1614, údaje z obcí Nitrianske Pravno, Chrenovec, Morovno, Malá Čausa a Nečpaly (II—40—57).

⁴⁵ Urbár hradného panstva Likava, 1625 (II—125—152). Pri obci Bobroveč nachádzame údaj: „... hrach rozsivati, požati a do stodoly ... odvesti“. (II—135).

⁴⁶ „Janko Klesken ... dáva na panskú stranu tretí snop, ako tež i seno tretiu časť“. Urbár hradného panstva Sklabina z r. 1699, obec Vieska (II—498).

⁴⁷ Urbár hradného panstva Vršatec, 1683: „Instrukcia uredníkova. Pri žati zboží ma se tak zachovati, aby všetko nechal na poli dobre vyschnut a tak vysušene do stodol dal vozit, aby kdyby mokre zboží bylo, skrzeva to škoda se nestala. Kolko pak kop jednoho každého zboží na ktorej nive nažne, to bedlive sčítavše tež sobe zapíše ...“; Mestečko Pruské: „Hoštaci pak ... panu fararoví jednu kopu jakehokolvek obilí nažat ... mali pak hoštáci pul kopy obili nažat ...“ (II—336).

Z uvedených údajov je zrejmé, že v 16. a 17. storočí je u nás zaužívané žatie všetkého obilia ako hlavná pracovná technika.⁴⁸ V 18. storočí bolo kosenie obilia ešte stále viazané na mimoriadne okolnosti, ktoré na roľníckych hospodárstvach charakterizuje zlá úroda alebo jeho poňahnutie. So systematickou propagáciou kosy ako žatevného náradia sa v poľnohospodárskej literatúre stretávame u nás od konca 18. storočia,⁴⁹ pričom ako z iných prípadov vieme, sama propagácia i keď progresívnej metódy v rámci poľnohospodárstva vo všeobecnosti, nie je ešte ani zdaleka časovou hranicou jej zaužívania za konkrétnych danoстí.⁵⁰ O tom, že proces zaužívania kosy neboli jednoduchý a dlhodobá existencia žatia kosákom či srpom mala reálne podmienky, dosvedčí aj stanovisko D. Licharda z konca 19. storočia. Lichard, ktorý v iných oblastiach bol radikálnym zástancom nových metód obrábania a práce v poľnohospodárstve,⁵¹ v súvislosti so žatvou odporúča: „Z porovnania tedy obojej práce, vyvolí si k žatve opatrny gazda tú, ktorá je okolnostiam jeho primeranejšia. Pre malé gazdovstvá, kde veľa práce odrazu sa nakopíť nemôže, bude žatva srpom nepochybne príhodnejšia. Kdežto na veľkých statkoch pre usporenie času kosa a kosačka strojná je výhodná“.⁵² Spresní otázku kedy vlastne preniká kosenie obilia na roľnícke hospodárstva, o ktoré nám pre-

dovšetkým ide a za akých okolností sa z neho stáva hlavná pracovná technika, pomôže etnografický materiál. Napriek tomu, že oblasti, ktoré máme preskúmané nepokrývajú celé územie Slovenska, získané údaje umožňujú určité zovšeobecnenie a dovoľujú načrtiť aspoň v hlavných črtách proces, ktorý sledujeme.

Na západnom Slovensku, v bývalej Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej župe sa miestami stáva, že ani informátori, ktorých vek sa v čase výskumu pohyboval okolo 90 rokov,⁵³ nepamätali sa z vlastnej skúsenosti na žatie obilia vôbec a ich vedomosť o tomto spôsobe práce sa viazala na spomienky rodičov alebo starých rodičov.⁵⁴ V takýchto prípadoch možno predpokladať, že k zániku žatia obilia došlo v priebehu prvej polovice 19. storočia, častejšie v prvých rokoch jeho druhej polovice. Kosák sa na žatvie používal len vo výnimcoчných prípadoch, približne do 80. rokov 19. storočia. Takýto včasný zánik žatia a jeho úplné nahradenie kosením kosou je však aj v týchto oblastiach v menšine. Vo väčšine prípadov k narúšaniu žatia ako hlavnej pracovnej techniky prichádza aj v uvedených troch župách na roľníckych hospodárstvach od 80. rokov 19. storočia. V týchto rokoch sa začína proces, ktorý vrcholí okolo roku 1900 a len miestami doznieva v prvom desaťročí nášho storočia. Aj začiatok časovej hranice zániku žatia v su-

⁴⁸ Či u nás bolo v predchádzajúcich obdobiach bežnejšie kosenie jarín, ako udávajú pramene z 14. a 15. storočia z Poľska, nemáme zatiaľ doložené. Pozri o tom bližšie CHMIELEWSKI, S.: Gospodarka rolna i hodowlowa w Polsce w XIV. i XV. w. In: Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, tom 5, 1962, zesz. 2, s. 75.

⁴⁹ HORVÁTH, P.: c. d., s. 87.

⁵⁰ Tak tomu bolo i so zmenami v osevných postupoch, ktoré podľa historických prameňov sa posúvali do oveľa skorších období, ako ich datuje etnografický materiál z 19. a 20. storočia. URBANCOVÁ, V.: K problematike výskumu osevných postupov na Slovensku. Slovenský národopis, 18, 1970, s. 3–14.

⁵¹ Postoj Licharda napríklad k likvidácii čierneho úhoru a trojpoľného hospodárenia pozri URBANCOVÁ, V.: c. p., s. 12 n.

⁵² LICHARD, D.: c. p., Obzor 1882, s. 133.

⁵³ Materiál z výskumov v rokoch 1957–1962.

⁵⁴ V takýchto prípadoch je presnejší údaj nahradený opisom: „moja matka rozprávala, že jej matka chodila na panské žaf“ (Madunice), alebo: „starí rozprávali, že za mladu sa len žalo“ (Smolenice) ap. Z Klčovian máme z roku 1962 nasledovný údaj: dedko vtedy 60-ročného informátora prišiel do Klčovian z Farkašina (Vlčkovce) okolo r. 1860 a doniesol so sebou kosu „pripravenú na kosenie obilia“. Zakrátko ho napodobnili aj ostatní.

sednom Honte môžeme klášť okolo roku 1880 s tým, že k zaužívaniu kosenia prichádza vo väčšine prípadov v rokoch 1900 až 1910. Spodná časová hranica je obdobná i v Novohrade a Gemeri, horná sa však častejšie pohybuje okolo roku 1890 až 1900. Z tohto časového rámcu (1880–1910) sa nevynímajú ani ostatné sledované oblasti⁵⁵ s výnimkou niektorých častí východného Slovenska (napr. Miková, Klokočov, Zbudza, Husák ap.),⁵⁶ kde sa hranica zániku žatia ako hlavnej techniky posúva až do 20. rokov nášho storočia, prípadne aj na neskoršie roky (Porúbka, 1930). Podobne to bolo aj v niektorých oblastiach Kysúc (Kelčov, Veľké Rovné, Vysoká), kde ešte koncom 30. rokov nášho storočia žali všetko „pri mesiačku“ a ráno obilie viazali a vešali na ostrvy (Vysoká).

Keby sme sledovali len otázku zániku žatia ako hlavnej pracovnej techniky, uvedené časové údaje s naznačenou diláciou ich hranice by sme mohli považovať pre túto otázku za dostatočne charakteristickú. Príchodom kosy, lepšie povedané jej zaužívaním na kosenie obilia však žatie nezaniká a objavuje sa vo viacerých formách a časových reláciách miestami až do polovice nášho storočia a obohacuje tak celú problematiku o veľmi zaujímavé momenty, dôležité práve z etnografického hľadiska. Tak ako pri osevných postupoch a mlatobných technikách⁵⁷ aj v tomto prípade sa na Slovensku vytvorili početné variácie,

ktoré v svojom súhrne dávajú procesu prechodu od žatia ku koseniu obilia,⁵⁸ ktorý je v základných črtách rovnaký pre celú strednú Európu, špecifický charakter, vyplývajúci z podmienok príznačných práve pre naše územie v danom období.

Ždôvodnenie príčin koexistencie týchto dvoch techník zberu obilia na našom území nachádzame vo dvoch základných okolnostiach. V prvom prípade sú to sociálne podmienky, ktoré mali za následok určitú retardáciu vývoja alebo mali za následok dočasný návrat k starým formám vôbec. I keď tátu okolnosť je javom dosť rozšíreným, jeho platnosť je obmedzená na určité, presne vymedzené sociálne skupiny. V druhom prípade je pretrvávanie žatia viazané na príčiny, ktoré boli za daných okolností a v danom období všeobecne platné. Súviseli na jednej strane s tým, že stará technika (žatie) bola na isté ciele výhodnejšia a na druhej strane s predsudkami voči novej pracovnej technike (koseniu) bez ohľadu na to, či predsudky alebo výhrady boli opodstatnené alebo nie. Pri podrobnejšom rozboru uvedených situácií budeme venovať pozornosť najprv príčinám, ktoré boli z územného hľadiska všeobecne platné (technické prednosti starého spôsobu práce a predsudky voči novému), i keď z časového aspektu nemusí ísť vždy o najvýraznejší príkaz.

Práca kosákom alebo srpom sa ukázala výhodnejšia z viacerých príčin.⁵⁹ Žatie obi-

⁵⁵ Z Oravy z konca 19. storočia máme informáciu: „Už len na málo miestach je vidieť obilie žať, ba čo viac, kosák sa tu prestáva celkom používať“. NAGY, J.: A tótok otthonáról Árvamegyében. Alsó Kubín 1891, s. 133.

⁵⁶ V Mikovej, Slovenskej Volovej, Hutke a okoli bol až do konca prvej vojny *serp* so zúbkatým ostrím jediným náradím, ktoré sa používalo aj na žatie trávy. Do Mikovej doniesol kosu až „jeden vojak“ po prvej vojne, ktorý videl obilie kosiť na svojich vojenských potulkách. V Hutke srp vytlačil najprv kosák a až postupne ho nahradila kosa. V Slovenskej Volovej zase začali kosiť koso už okolo roku 1890.

⁵⁷ URBANCOVÁ, V.: K problematike výskumu osevných postupov, c. p., s. 14, 34; URBANCOVÁ, V.: Prehľad mlatobných techník a nástrojov na Slovensku. Slovenský národopis, 19, 1971, s. 277–300.

⁵⁸ Pod termínom *žat* myslíme vždy prácu so srpom alebo kosákom na rozdiel od kosiť, keď nám ide o prácu s kosou. Túto diferenciáciu sme zvolili v snahe zjednodušiť opis daných pracovných úkonov.

⁵⁹ Výhody žatia, ktoré sa udávajú v literatúre z 18. a 19. storočia, sú v stručnosti nasledovné: menšie vytriasanie obilia, možnosť vytrhávať burinu hneď pri žatí, nižšie strnísko, ľahšie viazanie

lia najvýraznejšie pretrváva v súvislosti s potrebou ražnej slamy na krytie streich, pričom sa postupovalo dvojakým spôsobom: „Keď mala (žena) za hrst odžaté, drhla ňou o zem, aby ríšovie bolo rovné“ (Tekovské Trstenky), alebo: „Odžatá raž sa kládla na hŕbke a potom sa na snopčoke ukladala. Snopčoke sa do zeme zaštachali, aby boli rovné na žúbke“ (Sebechleby).

V kažom prípade išlo o prácu, ktorú robili ženy, a jej cieľom bolo získať snopky s rovným ríšovím na viazanie šúbäť na strechu. Na tieto ciele sa buď obsiali ražou menšie polia a tie sa celé žali, buď sa z veľkého ražiska odžalo toľko, koľko práve potrebovali a ostatok sa skosil. Ražná slama sa dlho žala aj kvôli jej použitiu na povriesla, do slamníkov a na výrobu rôznych predmetov zo slamy (slamienky, zásobnice ap.). V týchto prípadoch žatie raže sprvu súviselo s jej mlátením cepami, a tak z rovnakých príčin dve pôvodné pracovné techniky začas pretrvali spolu.⁶⁰ Tak pri ručnom mlátení, ako aj pri žatí majú mestami aj vonkajšie okolnosti za následok jeho intenzívnejší výskyt. Podobne to bolo na okolí sklárskych hút, ktoré boli dobrým odberateľom ražnej slamy na balenie svojich výrobkov a v susedstve miest, do ktorých z okolitých obcí vozili predávať slamu na slamníky.⁶¹ Po zániku pokrývania streich slalomou prestáva sa raž žaf a začína sa kosiť s tým, že keď ju potrebovali na povriesla, slamníky ap., mlátili ju i na-

ďalej cepami. Po prechode na kosenie obilia kosačkami, kobia gazdovia na tieto potreby raž kosou a naďalej ju mlátia cepami. Ručné mlátenie raže pretrváva bez zmeny cez dva vývojové stupne jej zberu, v priebehu ktorých z pôvodnej hlavnej techniky (žatia) sa stáva pomocná a neskôr z novej (kosenia) vedľajšia.

Ďalšia okolnosť, keď žatie obilia bolo výhodnejšou technikou, súvisí s pestovaním boru na sľahovavých políčkach v pohraničných oblastiach východného Slovenska a ikrice v rúbaniskách na Kysuciach a Orave. O ich pestovaní a príčinách ich výskytu ešte aj v prvej polovici nášho sto-ročia bola zmienka na iných miestach.⁶² Preto stačí upozorniť len na nevyhnutnosť používať srp alebo kosák v tejto súvislosti. Políčka, na ktorých sa pestoval bor, boli vyžiarene z lesného porastu a pre pozostatky pňov sa mohli obrábať len motykami; z tých príčin sa bor žal a nekosil. V rúbaniskách sa ovos, ktorý sa do nich prvý rok zasial, skosil. Druhý rok sa robila lesná výsadba a sial sa jačmeň s ikricou. Ikrice sa prvý rok skosila spolu s jačmeňom, ale druhý rok, keď už mala klasu, vyrastali aj stromky, ktoré sa kosením mohli poškodiť, a preto sa ikrica spravidla žala.⁶³ K definitívному zániku žatia v týchto prípadoch prichádza spolu so zánikom uvedených okolností.

Žatie sa zachovalo dlhšie v súvislosti so zlou úrodou. Poľahnuté obilie, bez ohľadu na jeho druh, bolo výhodnejšie žaf;⁶⁴ ta-

neroztraseného obilia do snopov, pri viazani ostáva menej stiel na roli, srpom môžu žaf aj ženy a deti, ktoré kosiť nevedia. PANKL, M. — BER-NOLÁK, A.: c. d., s. 58—60; LICHARD, D.: c. p., Obzor, 20, 1882, s. 133.

⁶⁰ O príčinách pretrvávania mlátenia cepami pozri URBANCOVÁ, V.: c. p., Slovenský národný opis, 19, 1971, s. 286 n.

⁶¹ Zo Záhoru takto napríklad vozili slamu na valšaky až do Užhorodu. Podobné okolnosti v súvislosti s mlátením pozri URBANCOVÁ, V.: c. p., s. 290 n., 19, 290 n.

⁶² URBANCOVÁ, V.: Príčiny pretrvania ar-

chaických poľnohospodárskych foriem v niektorých oblastiach Slovenska. Slovenský národný opis, 8, 1960, s. 255 n.; URBANCOVÁ, V.: Motykové hospodárenie na Slovensku v 19. a 20. storočí. Slovenský národný opis, 13, 1965, s. 11 n. a tam cit. ďalšia literatúra.

⁶³ Na miestach, kde bola výsadba stromkov v širších riadkoch, mohla sa ikrica, prirodzene, kosiť, častejšie však bolo jej vyžinanie.

⁶⁴ „Keď je obilie zmoknuté a poľahnuté, zvyknú ho aj teraz žaf, ale už nie srpom, ako voľakedy, ale kosákom“. Muránska Zdychava, výskum r. 1963.

kéto obilie sa kosilo až po príchode a zaužívaní kosačiek. Keď bola úroda veľmi slabá a obilie naráslo nízke, tiež sa žalo, aby sa zachránilo čo najviac slamy a „každé zrnko“. Pri tomto jave sa často stretávame s informáciou, že „voľfakedy“ (pred zaužívaním kosenia obilia) takéto nedorastené obilie vytrhávali častejšie rukou, čo odvtedy robia len vo výnimočných prípadoch, o ktorých už bola zmienka. Ide tu o zaujímavý presun: nová pracovná technika (kosenie) vytlačí z prevažnej časti starú (žatie) a tá nahradza zväčša núdzové spôsoby (zber rukou). Pri ďalšom postupe mechanizácie práce, ktorý predstavujú kosačky, poľahnuté alebo menej hodnotné obilie sa už nežne, ani nevytrháva rukou, ale sa kosí, a to obyčajne trávnou kosou.⁶⁵ Kosa plní teda pri žatve znova takú istú funkciu, akú mala v období, keď hlavnou pracovnou technikou bolo žatie srpom alebo kosákom. Ide tu o veľmi zaujímavý moment, ktorý ukazuje, že hlavná pracovná technika (bez ohľadu na to, o ktorú išlo), sa považovala za najvhodnejšiu pri optimálnych podmienkach. Len čo prišlo k nejakému výkyvu, siaha sa za inou, subjektívne výhodnejšou technikou. V období srpu a kosáka to bolo vytrhávanie a kosenie defektnej úrody; v období, keď sa zaužívalo kosenie, preberá túto funkciu čím ďalej tým viac žatie s miznúcim významom vytrhávania. V poslednej etape vývoja je to zase kosa, ktorá pri kosačkách nastupuje ako záchrana poľahnutej úrody. Podobný proces prebehol aj pri zbere raže, keď sa od jej žatia po zaužívaní kosačiek prešlo na kosenie skoro na tie isté účely,⁶⁶ na ktoré sa predtým žala.

Keby sme chceli túto situáciu znázorniť graficky s nasledujúcimi znakmi: A (normálna situácia), B (mimoriadne okolnosti), Ž (žatie), K (kosenie), R (zber rukou), S (kosačky), dostali by sme nasledovnú schému, ktorá vyjadruje presuny medzi hlavnými a pomocnými pracovnými technikami:

	A	B
hlavné techniky zberu	Z K S	K R Ž (R) K
	←	→
		= pomocné spôsoby

Kosa sa v rámci vývoja žatevnych techník vyskytuje teda dvakrát ako pomocné náradie s rovnakou funkciami, pričom srp a kosák po presune na pomocné práce už v tejto funkcií zotrívajú.

Príchod kosy ako žatevného náradia znamenal prenikavú zmenu v dovedajšom spôsobe práce a v nemalej miere aj v jej výsledkoch. Kým sa vypracoval návyk na nové náradie a vziaľa sa nová organizácia práce, stretávame sa s mnohými námiestkami proti koseniu obilia. Na rozdiel od doteraz uvedených okolností, ktoré mali v danom období objektívny charakter a priamo vyplývali z výhod spojených so žatím ako technikou práce, v ďalších prípadoch ide často o výhrady spojené s predskudkami voči novotám, ktoré ešte nie sú dostatočne vyskúšané a overené, s čím sme sa stretli aj v iných oblastiach poľnohospodárskej výroby.⁶⁷ Treba však zdôrazniť, že aj za týmito predskudkami sa skrývajú konkrétné skúsenosti. Iracionálne predstavy sú nepatrné a ich úlohu v tomto procese bude možné zhodnotiť po pre-

⁶⁵ O kosení obilia popri žatí za sucha a neúrody v Bulharsku podáva materiál VAKARELSKI, Ch.: c. d., s. 16.

⁶⁶ Na povriesla a na pletenie rôznych predmetov zo slamy.

⁶⁷ Veľmi výrazne sa takýto konzervatívny postoj odrazil pri likvidácii čierneho úhoru a jeho osievania ďatelinou ap. Bližšie o tom URBANCOVÁ, V.: c. p. Slovenský národopis, 18, 1970, s. 3–14.

skúmaní otázky, či a pokiaľ má ich pôvod primárny alebo sekundárny charakter.⁶⁸

Zaujímavé sú v tejto súvislosti údaje o prvých reakciách na kosenie obilia kosou, z ktorých ako ukážku vyberieme všeobecne najplatnejšie. Ženci zo Senohradu kosili napríklad „na Maďaroch“ obilie už začiatkom storočia, ale doma svoje naďalej žali najprv srpmi, neskôr kosákmi. Keď domáci videli niektorého z nich zavádzajú tento spôsob práce doma, volali naňho: „nekvas ho, zahubíš ho“ (t. j. obilie). I keď už prichádzali chýry o kosení obilia z rôznych miest, často sa v tejto súvislosti spomína „chraň boch, že by ktoška u nas bol kosou pokosil“ (Poruba pod Vihorlatom) ap.⁶⁹ Proti odmietavému postojiu neobstalo často ani argumentovanie o rýchlejšej práci kosou: „práca (srpom) to bola rýchla. Ženy tak robili, že v okamžení bola hrst“ (Prenčov).⁷⁰ Najčastejšie uvádzané výhrady proti kose súviseli s väčším vytriasaním obilia, „žaté zbožie dalo väčej: jeden krížik žita dal jednu märku (20 l); teraz, pri kosení nedá ani polovicu“ (Vlachovo). Práca so srpom či kosákom sa okrem toho charakterizovala ako „čistá práca“ (Litava), „po ktorej neostalo ani steblo“ (Pečenice) a „aj keby bou hladau, nenajšou ani jeden klások na roli“ (Poruba pod Vihorlatom). Práca so srpom bola považovaná za dokon-

nalejšiu: keď bolo obilie zarastené stoklasom alebo kúkoľom, mohli ho pri žatí obísť alebo hned vyhadzovať a snopy boli čisté. Keď bola zasa v obili trojka žalo sa ponad ďatelinu. Pri kosení sa obilie navyše roztriasalo a ľahšie sa z neho viazali snopy: „starí dlho nechceli kosy, lebo obilie bolo dokudolené“ (Zlatníky), inde pre to majú výraz *doklčené, domatlané* ap. V podstate ide o to, na čo ľudia upozorňovali prvých koscov v Senohrade. Veľmi častá výčitka sa vzťahuje na výšku strniska: „pri žatí kosákom bolo strnisko také nízke, aké sa kosou nedokázalo spravit“ (Sebechleby, Prenčov, Dekýš ap.). Inde však pripúšťajú, že výška koseného strniska bola rovnaká so žatým (Hutka), prípadne iný informátor v tej istej obci, z ktorej máme údaje o nižšie žatom strnisku, tvrdí, že rozdiel medzi nimi neboli (Dekýš). Miestami sa zase dozvedáme, že „pri žatí srpom sa nechávalo strnisko čo najnižšie, skoro také nízke ako pri kosení kosou“ (Str. Plachtince). Tomuto odporujúce sú údaje, podľa ktorých žaté strnisko bolo vyššie ako kosené a jeho výška sa pohybovala od 15–25 cm. Zástancovia žatia však aj to (tak ako predtým rozdiel v rýchlosti práce) vysvetľujú v prospech žatia: „strnisko po srpoch bolo 15–20 cm vysoké, ale škoda z toho nebola, lebo sa pri oraní prevádzilo dnu a pohnalo sa ním“ (Vlachovo).⁷¹

⁶⁸ BALOGH, I.: c. p., Acta Ethnographica, 1964, s. 394, predpokladá opačný proces, pri ktorom poverečný úkon spojený so žatím bol až dodatočne zdôvodnený racionálne. Pozri o tom BALOGH, I.: c. p. in: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa, 1972, s. 540, 541; literatúru o tejto téme uverejňuje aj BURGSTALLER, E.: c. p., Zeitschrift f. Agrargeschichte u. Agrarsoziologie, 1963, s. 63, pozn. 1. Iné stanovisko zaujíma k tomu CHOTEK, K.: c. p., s. 287, 288. Touto otázkou sa bude treba zaoberať vo vzťahu k nášmu zvykoslovnému materiálu a porovnať ho s reakciami, ktoré vyzval proces prechodu od jednej techniky práce k druhej u nás.

⁶⁹ J. L. Holuby v súvislosti s Bošáckou dolinou r. 1910 poznamenáva: „Ešte pred 40. rokmi boli by ľudia za márnootratného vyhlásili toho, kto by

bol kosou kosiť raž alebo žito, lebo že kosením sa mnoho zrna povyráža, čo sa pri žatí kosákom nestáva. Dnes sa všetko kosi, výnimco ne sa žne kosákom“. MJARTAN, J.: Jozef Ludovít Holuby, Národopisné práce. Bratislava 1958, s. 134.

⁷⁰ Rozdiel medzi kosením a žatím, čo sa týka rýchlosťi práce, vypočíta EBERT, K. J. nasledovne: „Jeden chlap obyčajnej postavy a sily skosí ozimné obilie – za deň – desať hodinovú prácu počítajúc, jeden a pol – do troch meric viedenských zeme, ktorý rozdiel pochodi od očitého stavu osenia, od povrchu role, dobre alebo špatne v čas sejby urovnanej. Srpom zožne jedna dospelá osoba iba pol merice... pri jarnom osení... za deň najviac 4 merice, ...pri srpe... plochu jariny jeden a pol merice...“ Z hospodárskych účtov o žatve. Óbzor, 11, 1873, s. 174.

Je prirodzené, že čím bola oblasť chudobnejšia, tým bol postoj proti koseniu zaujatejší. Čas, ktorý získali urýchlením práce pri kosení obilia, nemal tu prakticky veľký význam v porovnaní so stratou na výnose, ku ktorej došlo pri kosení, i keď v reláciach úrodnejších oblastí išlo o zanedbateľné straty. Týmto môžeme vysvetliť aj časové diferencie medzi zaužívaním kosenia ako hlavnej techniky práce pri žatve, pričom zákonite prvé boli úrodné oblasti Bratislavskej a Nitrianskej župy a Tekova. Tento proces, ako sme videli, začína sa tu v polovici minulého storočia a zintenzívňuje sa v jeho poslednom dvadsaťročí (myslíme, prirodzene, na roľnícke hospodárstva) s tým, že prvé roky 20. storočia sú už v znamení kosy ako hlavnej žatevnejho náradia. Čím menej úrodné oblasti, tým fažie sa bojovalo s výhradami a často sa tu stretávame s jednoznačnou súvislostou: „kosami sme začali obilie kosiť až po prvej vojne — vtedy ľudia prichádzali ku sebe, lebo páni predávali majetky“ (Zbudza), alebo inými slovami vyjadrené to isté: „žatvu srpmi sme prestali robiť za prvej republiky, keď sa zeme prikúpili“ (Husák). Len čo väčší pôdny fond zabezpečil väčšie výnosy pre jednotliveca, miznú všetky predsudky vzťahujúce sa na nevýhody práce pri kosení obilia (roztrasená slama, nečistá práca, výška strniska) a žatie pretrváva potom dlhšie v prípadoch, ktoré sme dávali do súvislosti s technickými prednosťami žatia pred kosením.

Vráfme sa však k otázke súvisiacej s výškou strniska. Údaje, ktoré sme uviedli, sú miestami protichodné a súvisia na jednej strane s tým, o akú prácu srpom či kosákom išlo,⁷² a najmä s tým, nakonko bolo kosenie vo vedomí informátorov fixované už ako výhodnejšia technika, čo výstižne dokumentuje citovaný údaj, ktorým sa obraňuje žatie: „strnisko pri žatí bolo skoro tak nízke, ako pri kosení kosou“. I keď ide o údaje vzhľadom na kosenie subjektívne, jedno z nich môžeme s istotou odvodíť: v období, ktoré máme doložené etnografickým materiálom, čiže v poslednej fáze existencie žatia ako hlavnej pracovnej techniky a v období jeho pretrvávania po pri kosení, výška žateho strniska nepresahovala 25 centimetrov a vo väčšine prípadov neboli podstatný rozdiel medzi ním a koseným strniskom. Z troch spôsobov žatia, charakterizovaných práve výškou strniska,⁷³ vyskytuje sa u nás teda posledný, ktorý zodpovedá celkovému vývojovému trendu poľnohospodárstva v sledovanom období. O tom, že táto situácia nebola vždy a všade rovnaká, svedčí cisárské nariadenie z roku 1783, v ktorom sa prikazuje nechať čo najnižšie strnisko.⁷⁴ Z prvej polovice 18. storočia máme sice ojedinelý, ale veľmi zaujímavý údaj od Mateja Bela v diele *De re rustica Hungarorum*, v ktorom hovorí o kombinácii kosenia a žatia obilia: najprv sa zrezali klasy a slama sa nechala stáť na poli, aby sa nakoniec skosila.⁷⁵ Nakonko bol tento spôsob žatvy v minulosti

⁷¹ Stena po srpe bola v Záhore 20 cm vysoká, v Slovenskej Volovej 25, čo sú zatiaľ najvyššie miery pre skúmané obdobie.

⁷² Napríklad keď bola v jačmeni ďatelina a jačmeň sa žal ponad ňu, strnisko bolo pochopiteľne vyššie, ako keď sa žalo čisté obilie.

⁷³ Tri spôsoby žatia podľa výšky strniska sú nasledovné: 1. odžina sa len klas (tento spôsob charakterizuje Niederle ako umbrický a nie je považovaný za vlastný pre Slovanov. (NIEDERLE, L.: c. d., III – 1, s. 105), 2. vysoké strnisko,

keď sa žne v polovici výšky stebla, 3. žne sa nad zemou. CHOTEK, K.: c. p., s. 283.

⁷⁴ HORVÁTH, P.: Žatie a mlátenie obilia na západnom Slovensku v 17. a 18. storočí. Slovenský národopis, 6, 1958, s. 144.

⁷⁵ BEL, M.: De re rustica Hungarorum, c. d., § 5, Falecis Hung. genera. Ide o záver textu, v ktorom vráví o núdzovom kosení obilia, keď je úroda bohatá alebo chudobná. Doslovné znenie textu o žatí klasov je nasledovné: „Ubi tum rastra faleci adnecti solent, ut quacunque infingitur aequali

u nás zaužívaný, bude treba sledovať v historických prameňoch. Údaje, ktoré sme uvieli z urbárov zo 16. a 17. storočia, ne naznačujú na takýto spôsob práce a išlo pravdepodobne o mimoriadne situácie, ako ich konečne charakterizuje aj M. Bel.

Pri pretrvávaní žatia popri kosení obilia, ako aj pri dočasnom, ale totálnom návrate k nemu, mali významnú úlohu sociálne podmienky, ktoré na rozdiel od doteraz uvedených okolností charakterizuje práve to, že sa celá úroda žala a nekosila. Je paradoxné, že tento jav môžeme sledovať práve pri dvoch, sociálne od seba najvzdialenejších skupinách gazdovstiev. Na jednej strane sú to mnohé veľkostatky, veľké gazdovstvá a cirkevné majetky, na druhej strane najmenší a najchudobnejší roľníci. Majitelia veľkostatkov a veľkých gazdovstiev požadovali dlhšie od žatevnych robotníkov „čistú prácu“, i keď už tí svoje obilie doma žali kosami (napr. v Ladznoch najdlhšie žali na cirkevných roliach, pričom svoje už kosili). Doklady o tomto konzervativizme máme z najrozličnejších oblastí Slovenska (napr. Dolné Orešany, Ladzany, Drážovce, Brhlovce ap.), no v porovnaní s celkovým trendom na veľkostatkoch a veľkých gazdovstvách (pozri príklad zo Sebechlebov) ide o atypický jav, vyjadrujúci subjektívny postoj majiteľa, umožnený práve jeho sociálnym postavením. V tomto prípade mož-

no výskyt žatia teda zaradiť aj do kategórie predsudkov.⁷⁶

Protiklad tvoria už zmienené najslabšie sociálne vrstvy, ktoré vlastnili také malé švýky (napr. Čermany, Klokočov), že sa na nich prakticky neoplatilo kosiť. Do tejto skupiny patria aj rodiny, z ktorých muži odchádzali na dlhšie obdobie či už ako podomoví obchodníci (Kysuce, Turiec), alebo na práce hlavne do Ameriky. Ženy, ktoré ostali doma, žali celú úrodu srpmi⁷⁷ a pomáhali si tým, že sa navzájom „požičiavalia“ (Veľké Rovné). Práca srpom bola pre ženy ľahšia ako kosou a navyše túto prácu ženy tradične ovládali. Pozoruhodnú sociálnu paralelu tu tvorí jedna z foriem pretrvávania obrábania pôdy motykou v niektorých oblastiach Slovenska.⁷⁸ Obdobná situácia vznikla aj za prvej svetovej vojny, keď ženy ostali samy a boli nútene žať všetko obilie i na takých hospodárstvach, kde sa predtým už prevažná časť obilia kosila. Po prvej svetovej vojne, ako sme sa už zmienili, žatie postupne zaniká aj v zaostalých oblastiach, a to aj ako vedľajšia pracovná technika a z celozemného hľadiska možno tridsiate roky charakterizovať už ako obdobie, v ktorom sa srp a kosák používa na podberanie obilia pri jeho kosení.

V súvislosti so žatím obilia sa vynára otázka deľby práce medzi mužom a ženou. Zatiaľ čo kosenie obilia sa charakterizuje

stria messem in Hungaria fieri, quam in Piceno olim, vel sub urbe Roma et locis plerisque, illic namque ligneum habent batillum, serrula instructum ferrea, quae cum comprehendit fascem spicarum, desecuit et stramenta stantia in segete reliquit, ut postea subsecarentur; isthic medium saltē stramentum subsecuerunt, summo manu sinistra comprehenso, a quo medio messem dictam putabant; infra manum stramentum, quod terrae haerebat, coribus in aream defererebatur; hic vero in Hungaria, falce secundum terram succidunt stramentum hoc modo“.

⁷⁶ Na výnimočnosť tohto spôsobu žatia pouká-

zuje aj MOSZYŃSKI, K.: c. d., s. 206. Zmienku o jeho variácii uverejnil J. Podolák z Bacúcha, kde sa pri žatí nechalo vysoké strnisko, ktoré sa pokosilo nakoniec kosou. Pozri Horehronie. I, s. 58.

⁷⁷ Výnimku práve z Turca uvádzajú LICHARD v c. p., kde „... keď sú mužovia vo svete, silnejšie ženy sa chopia kosy“. Obzor, 20, 1882, s. 133. Kosenie v tomto prípade je viazané na silnejšie ženy a necharakterizuje všeobecnú situáciu.

⁷⁸ Blízšie o tom URBANCOVÁ, V.: c. p., Slovenský národopis, 13, 1965, s. 11 n.

ako mužská práca a žena (žnica) má za úlohu odberať obilie a robiť ďalšie, v podstate pomocné práce, samo žatie je charakterizované ako prevažne ženská práca.⁷⁹ Muž pri nej viazal snopy a „vešal ich na ostrvy“ (Kysuce) alebo ich rôznym spôsobom ukladal a mal na starosti organizáciu zvážania, čo mu prislúchalo i pri kosení, pokiaľ sa obilie neznášalo na chrbtoch. Údaje z terénu však čiastočne narúšajú obraz o takejto jednoznačnej deľbe práce. Je pravda, že vždy, keď sa so žatím stretávame ako s vedľajšou (raž) alebo pomocnou prácou, okrem kosenia (sociálne pomery, momentálne zlá úroda ap.), na otázku, kto žal, dostávame stereotypnú odpoveď — ženy. Vtedy však ženy často robili všetky práce súvisiace so žatvou a najmä pokiaľ ide o sociálne príčiny pretrvania mali nezriedka na starosti aj transport obilia domov. Len čo ide však o žatie ako o hlavnú pracovnú techniku, odpovede nie sú už také jednoznačné a len zriedkavo sa aj vtedy žatie prisudzuje ženám (Smolenice). Aj z Rybian máme údaj, že tunajším veľkým gazdom chodili žať ženy z Valaskej Belej (výskum z roku 1962, údaj sa vzťahuje na prvé desaťročie 20. storočia). Ide teda o jav, ktorý sme radili medzi sociálne príčiny pretrvania žatia a nesúvisí s jeho existenciou ako hlavnou pracovnou technikou. Pri rekonštrukcii žatia v tomto postavení máme častejšie informácie, ktoré naznačujú, že túto prácu robili rovnako muži, ako aj ženy a že kosák či srp neboli náradím, ktoré charakterizovalo prácu výlučne ženskú tak ako kosa mužskú.⁸⁰ Pritom treba

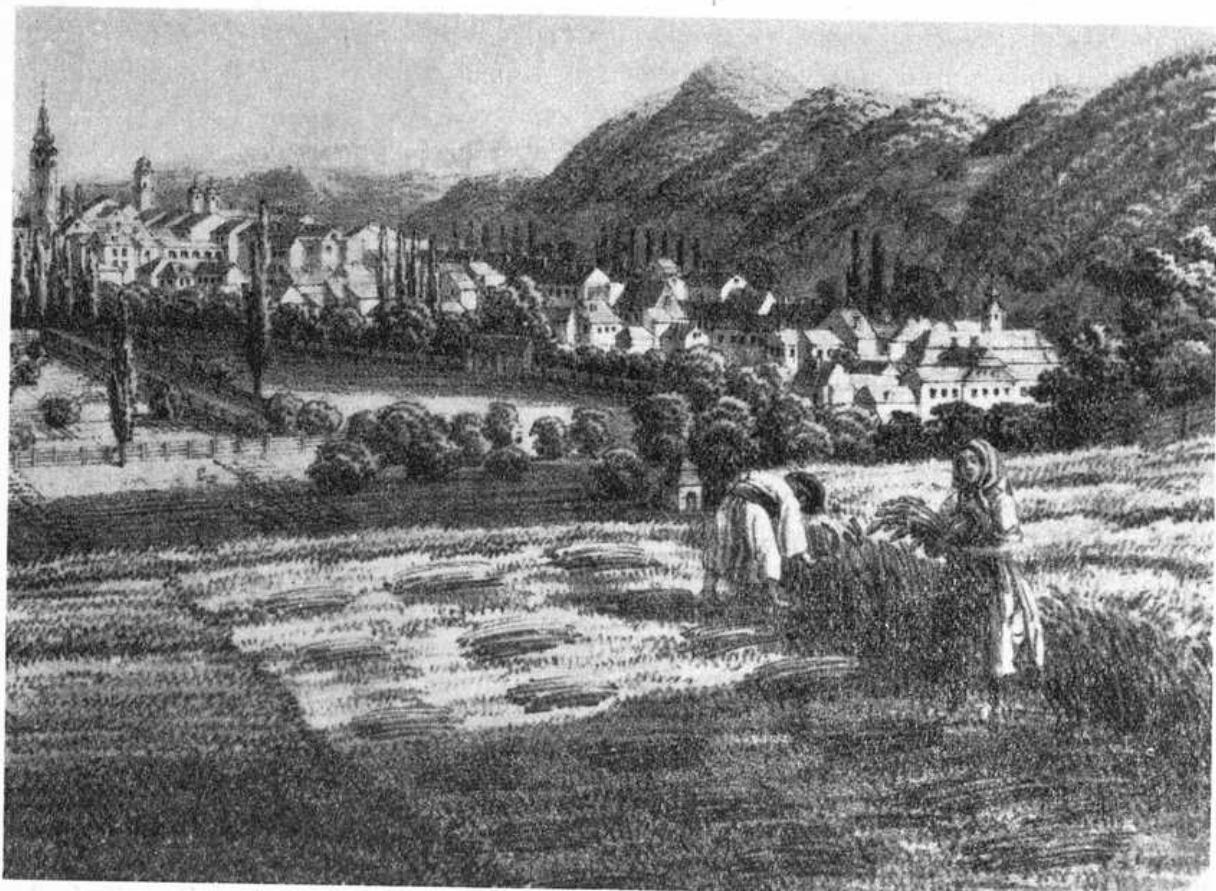
2. Siatie, bránenie a žatie obilia. Rokokový reliéf z kazateľnice ev. a. v. kostola v Hont. Tesároch, 18. stor. Foto Ivan Kvapil, Poľnohospodárske múzeum Nitra

3. Kresba žatvy z r. 1847 (Lichard, Domová po-kladnica). Foto T. Ševčíková

⁷⁹ ZELENIN, D.: c. p., s. 32; BALOGH, I.: Geräthe und Verfahren der Ernte in den Zentralen Gebiete des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert. In: Getriedebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest 1972, s. 548. PODOLÁK, J.: Horchronie, c. p., s. 58.

⁸⁰ Pre stredovek charakterizuje K. Chotek túto prácu ako mužskú. Od konca 18. a začiatku 19. storočia okrem mužov žnú aj ženy a mladšie diev-

4. Žatva v Banskej Bystrici v prvej polovici 19. stor. Foto J. Dérer

brať do úvahy, že obdobie, ktoré môžeme sledovať pomocou etnografického materiálu, predstavuje etapu zániku žatia, ktoré z celoúzemného hľadiska je už prekonanou technikou práce. Keď budeme chcieť získať presnejšiu predstavu o účasti mužov v rámci tohto pracovného procesu v predchádzajúcich obdobiach, bude treba skompletizovať a potom zhodnotiť historický a ikonografický materiál z nášho územia, ktorý už aj teraz svedčí o tom, že účasť mužov pri

žatve bola iná, ako nám ju ukazuje etnografický materiál z konca 19. a druhej polovice 20. storočia (obr. 1–4).

Úsilie zabezpečiť čo najdokonalejšiu prácu kosou, voči ktorej bolo, ako sme videli, spočiatku dosť výhrad, prejavilo sa vo vytvorení celého systému praktík pri jej kúpe. Keďže roľník nemal pri kose tak ako voľačkedy pri pluhu možnosť svojimi skúsenosťami priamo pôsobiť na jej skvalitnenie,⁸¹

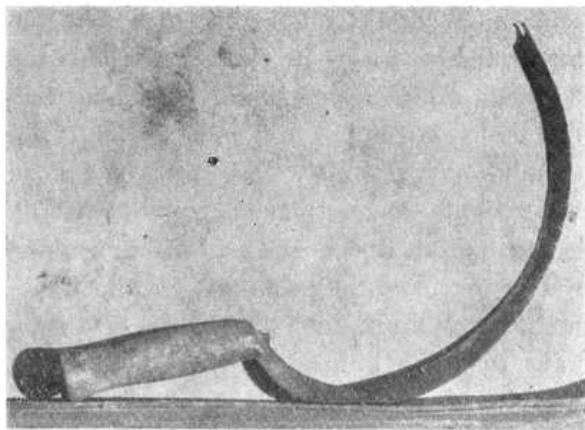
čatá. CHOTEK, K.: c. p., s. 285. Údaje o rovnomenom zaradení mužov a žien pri žatí (myslíme stále na prácu kosákom alebo srpom, a nie na ďalšie úkony pri žatve) máme nateraz z nasledovných obcí: Zlatníky, Veľká Lehota, Žemberovce, Litava, Vlachovo, Nižná Slaná, Lukovištia, Rejdová, Markuška, Zbudza, pričom ide vždy o údaje, ktoré sa vzťahujú na žatvu srpom či kosákom ako hlavnú pracovnú techniku.

⁸¹ O účasti roľníkov na vylepšovaní kováčskych i továrenských polozelezných pluhov pozri URBANCOVÁ, V.: Vplyv kapitalistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve na slovenské orné náradie. Slovenský národopis, 10, 1962, s. 190 n. Voči kosám dnes často počujeme výhrady súvisiace s ich tvarom: „dnešné kosy sú zlé, sú veľmi vyhnuté a malú psiarku neberú“ (Nová Sedlica) ap. Na to upozorňovali Hospodárske no-

usiloval sa zadovážiť si aspoň najkvalitnejší hotový výrobok, pričom uplatňoval svoje skúsenosti získané prácou s týmto náradím. Za najkvalitnejšie sa považovali hlavne rakúske kosy, rakúšanky, miestami (východné Slovensko) maďarské a neskôr švédske; v posledných desaťročiach juhoslovanské. Kupovali ich v železiarstvach v najbližších mestách, ale sprvu najmä od podomových obchodníkov, ktorí tento tovar predávali okrem iných vecí („kosy chodili predávať Šafraníci“ — Prenčov) alebo sa špecializovali len na tento druh tovaru: „Kosy chodili predávať chlapi od Ružomberka. Mali na chrbátoch také kasničky ako sklenári a kričali po dedinách „Kosu, kosu!“ Ti, čo sa zmohli, chodili neskôr na vozoch, ale aj potom predávali len kosy. Niektorí z nich mali neskôr aj železiarske obchody. Predávali len za peniaze a za nočňah dali kosu o voľačo lacnejšie“ (Sebechleby). Pri výbere kosy obyčajne títo obchodníci radili roľníkom: „Keď mu dal kúsok slaninky, on vybral“ (Prenčov), ale najčastejšie sa kupci spoliehali sami na seba, prípadne sa medzi nimi našiel „taký majster, čo vedel dobrú kosu vybrať“ a ktorému dôverovali: „To sme si vyberali aj zo sto, kým sme tú pravú našli“ (Prenčov).

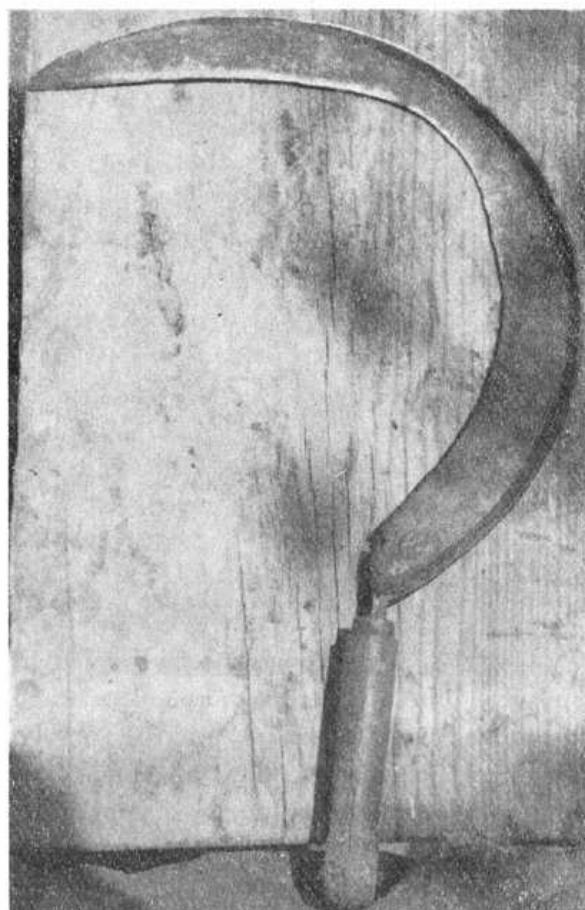
Dobrá kosa musela byť ľahká a musela mať eveng, lebo „ráf, ani plech nebude nikdy robiť ako treba“ (Drážovce). Podľa hlasu sa kosa skúšala dvojako: prstom sa prešlo kolmo po ostrí, „aby brink bolo čuť pod palcom“ (Nová Sedlica), alebo — častejšie sa kosa chytila za piatku (pätu) a udrela sa ňou o kameň alebo železo. Ktorá mala pri údere tenký hlas (ako zvon — Hačava, keď pišťala — Radošiná), bola naj-

viny už r. 1898: „Na rovinách kosa v liste musí byť plochá a len končiar trochu zdvihnutý; v kraji vrškovitom kosa musí byť ohnutá a končiar veľmi zdvihnutý“. Hospodárske noviny, 1, 1898, s. 37.

5. Srp používaný na žatie obilia. Zúbkaté ostrie opotrebované, Miková. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová, 1964

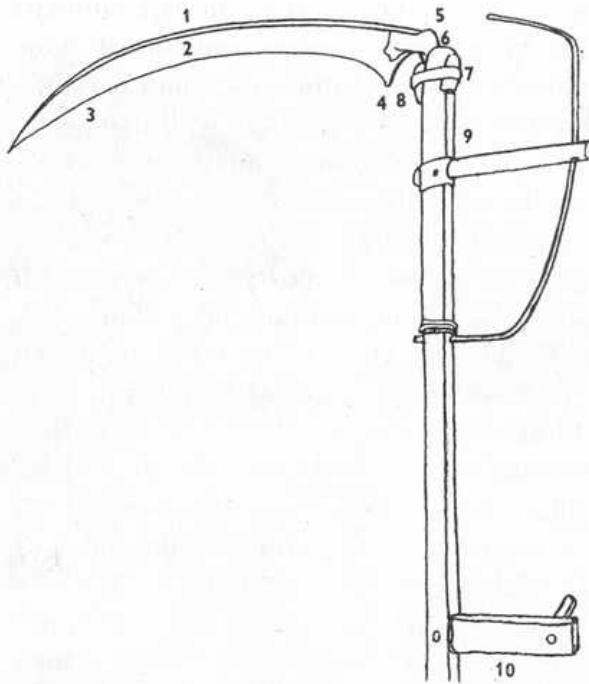
6. Kosák na podberanie obilia pri kosení kosou. Lipovec 1964. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

lepšia. „Podlejšia má hrubý hlas a tá, čo má tretí hlas, to už je ako motyka“ (Nová Sedlica). Kosa nesmela mať však hlas veľmi tenký, lebo „vtedy bola príliš tvrdá a ľahko sa vyštrbila“ (Prenčov). Keď kosa vyhovovala, čo sa týka zvuku (brink, cveng, penk), operala sa špicou o zem a pritlačila sa: „keď ju postavil a pritlačil, nemala sa vynúť, lebo tam, kde sa vyhla, bola mäká“ (Radošiná).

Ci má dostatočne tvrdé ostrie, skúšalo sa tak, že sa po ňom ľahal kovový peniaz. Keď bolo rovnako tvrdé, koruna išla ľahko, kde bolo ostrie mäkšie „tam sa peniaz chytí“ (Rumanová, Zlatníky).

Spôsoby zisťovania kvality kosey podľa jej váhy, zvuku, tlakom a trením boli na celom území najrozšírenejšie, pričom v sledovanom období najbežnejšie boli prvé dva spôsoby. Menej rozšírené sa dnes už zdá zisťovanie jej kvality pomocou slamky a drevok. Doklady o týchto spôsoboch máme nateraz z Hontu a ojedinele vo variácii zo západnej časti Abova (Hačava). V Honte za týmto účelom dávali kúsok poslinenej slamky krížom na prút kosey (pozri kresbu s terminológiou kosey) a keď bola dobrá, slamka sa obrátila tak, že ležala na prúte. V Hačave dávali slamku kolmo na ostrie (nie na prút) a keď sa táto pohla smerom k ostriu, bola kosa dobrá. Ďalšia skúška kosey sa robila pomocou tenkých drevok (zápaliek), ktoré sa položili na „plátno“ kosey na 1–2 cm od seba. Keď sa samy od seba pritiahli k sebe, kosa splňala všetky predpoklady kupca a nestalo sa, že by po prvom kosení bola stmavela, čo svedčilo tiež o jej vysokej kvalite (Hont. Nemce). Je pravdepodobné že posledné dva uvedené spôsoby boli pôvodne rozšírenejšie a keď zhrieme všetky opísané praktiky vyplývajúce z požiadaviek, ktorým mala kosa vyhovieť, vyjadrenie „to sme si vyberali aj zo sta“ nie je celkom obrazné. Celý akt kúpovania kosey svedčí o význame, ktorý sa

tomuto náradiu z pochopiteľných príčin pripisoval a ktorý práve preto v globále pretrval až do našich čias.

Náradie, ktoré sa pri kosení obilia upevňovalo na kosisko a ktoré umožňovalo ukladať skosené obilie do riadkov a zároveň obmedzilo jeho vytriasanie, nachádzame na Slovensku v štyroch obmenách, ktorých zastúpenie nie je ani z územného ani z časového hľadiska jednotné. Štyri obmeny týchto násadcov reprezentujú hrablice, vidličky, oblúk a háčik. Ich výskytu a variáciám z hľadiska ich tvaru, miesta, času a postupnosti používania venujeme podrobnejšiu pozornosť. Kvôli prehľadnosti budeme vychádzať najprv z charakteristiky jednotlivých územných celkov (žúp) a až záverom pristúpime k celkovému zhodnoteniu situácie.

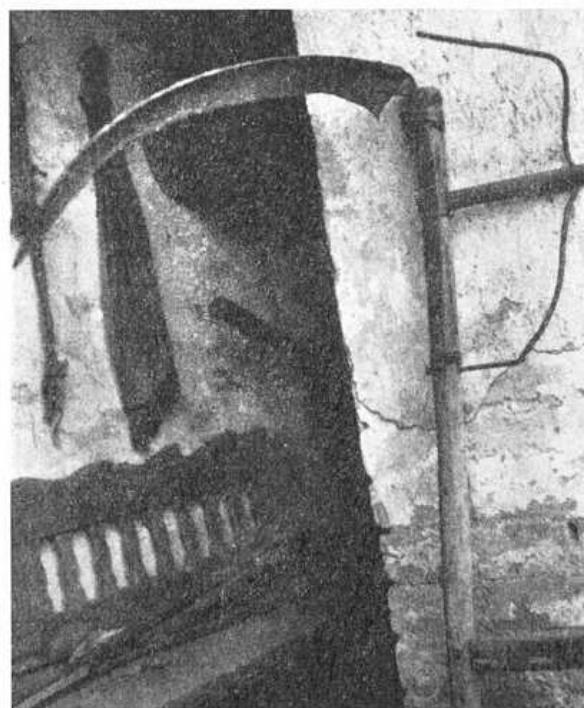
Východne od Malých Karpát, v oblasti Trnavy a Modry najrozšírenejším a najdlhšie používaným náradím na ukladanie obilia pri jeho kosení bol *háčik* alebo *hák*, zhotovený zo silnejšieho konára s jedným

7. Názvy jednotlivých častí kosy v skúmaných oblastiach. Kresba R. Mikulová. 1. prút — Riečnica, Košolná, Hertník, Slov. Volová, Porúbka p. Vihorlatom, Priekopa, Porostov, Zbudza, Nová Sedlica, Ubľa, Hostišovce, Beluj, Dolné Strháre, Str. Plachtince, Hont. Nemce, Krnišov, Medovarce, Senohrad, Prenčov, Ladzany, Klčovany, Uhorná; pánt — Cerovo, Litava, Dol. Rykynčice. 2. plátno — všeobecne rozšírené pomenovanie. 3. ostrie — všeobecne rozšírené pomenovanie. 4. patka — Košolná, Klčovany, Častá. 5. päta — Žemberovce, Hont. Moravce, Beluj, Dol. Strháre, Cerovo, Pečenice, Ladzany, Senohrad, Litava, Dolné Rykynčice, Stred. Plachtince, Hont. Nemce, Krnišov, Medovarce; — piatka — Slov. Volová, Bajerovce, Nová Sedlica; pätká — Teplička (Spiš); hlobok — Hutka, Porostov, Ubľa; ucho — Hačava, Hostišovce. 6. krk — Košolná.

7. klin, klinčok — Dol. Strháre, Hutka, Slov. Volová, Bajerovce, Priekopa, Hostišovce; cvik — Košolná, Klčovany; kolok — Poruba p. Vihorlatom, Teplička (Spiš); zákosník — Beluj, Cerovo, Str. Plachtince, Hont. Nemce, Krnišov, Medovarce, Hont. Moravce, Litava, Drážovce. 8. persten, prsten — Hertník, Lipt. Teplička, Košolná, Klčovany; obrúčka — Hutka, Bajerovce, Lipt. Teplička; kotulka — Slov. Volová; karička — Priekopa, Zbudza, Hostišovce; okovička — Drážovce, Beluj, Dol. Strháre, Cerovo, Hont. Nemce, Krnišov, Medovarce, Litava. 9. kosisko — všeobecne rozšírené pomenovanie. 10. huček — Košolná, Častá; ručka — Hutka, Bajerovce, Nová Sedlica, Uherná, Krásna Hôrka, Str. Plachtince, Žemberovce; rokoviatka — Slov. Volová; kvačka — Dol. Strháre, Cerovo, Hont. Nemce, Krnišov, Medovarce, Prenčov, Rykynčice; klučka — Lipt. Revúce.

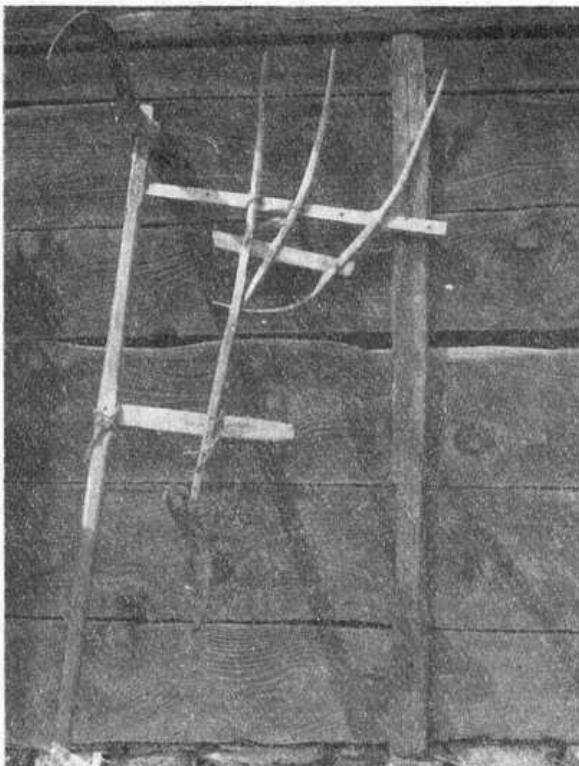
zubom alebo z dvojitej, prípadne trojitej samorastlej rázsošky.⁸² Toto najjednoduchšie zariadenie, známe i z ostatných území Slovenska sa v tejto časti Bratislavskej župy používalo v posledných desaťročiach vo vylepšenej podobe — zhotovené z drótu (obr. 8) tiež s jedným, prípadne s dvoma zubami, ku ktorým, keď bolo obilie vysoké, upevnili tretí háčik z dreva. Tejto kombinácií sa vravelo háčik s paholkom (Smolenice).

Ako novšie sa v tejto oblasti uvádzajú *vidličky* (tiež *vidlice*), ktoré kupovali v Ompitáli (teraz Dolňany) od tamojších výrobcov, známych aj výrobou senných vidiel (Štefanová, Budmerice, Horné a Dolné Orešany, Smolenice); Častá a okolie boli zasobované výrobcami zo samej Častej (obr. 9). Zriedkavý je tu výskyt hrablíc a oblúka,

⁸² Zhodný s týmto pozorovaním je údaj v cit. štúdiu NIŽNANSKÉHO, J. R.: Slovenský národopis, 6, 1958, s. 242.

8. Kosa s drôteným háčikom. Košolná 1962. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová.

9. Vidličky zo záp. Slovenska. Častá 1962. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

10. Vidličky z Košolnej. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

pričom najmä oblúk zhotovený z drótu alebo liesky a neobšíty plátnom je novým importom,⁸³ ktorý sa vo väčšej miere v tejto oblasti nastačil zaužívať.

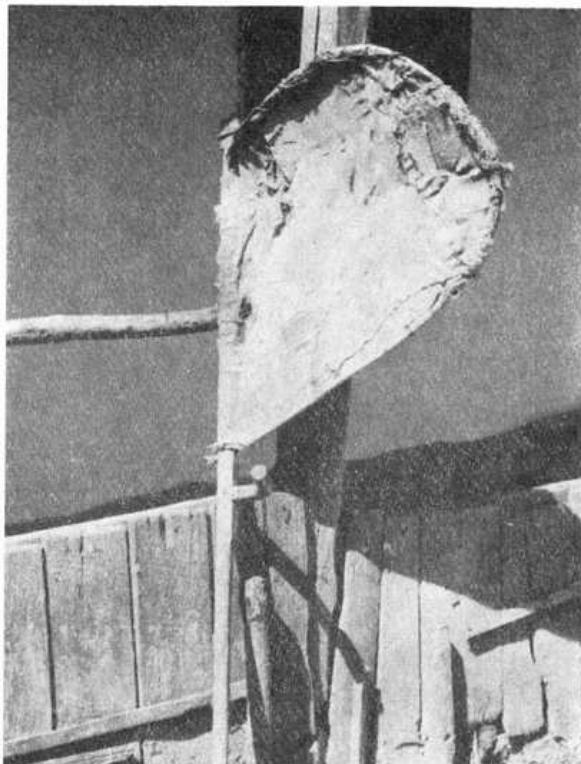
Zatiaľ čo pre uvedenú oblasť Bratislavskej župy najcharakteristickejší je háčik a vidličky, situácia v Nitrianskej župe sa javí inakšie. V sledovanom období sú tu najrozšírenejšie hrablice (*hrabky, hrabce*) a oblúky (*obuk, spruha, spruška*), menej sú zastúpené vidličky a háčik, ktorý sa používal zväčša len pri kosení jačmeňa. Vidličky (obr. 10) boli viac rozšírené v oblasti Piešťan a Nového Mesta nad Váhom, kde ich zhotovovali aj na predaj⁸⁴ a donášali najmä do severozápadnej časti župy (Tesáre, Radošiná a okolie). V severozápadnom výbežku župy (Myjava, Krajné a okolie) sa pri kosbe jačmeňa používal háčik, pri ostatnom obilí oblúk a hrablice. Keď chceme napriek týmto lokálnym diferenciám načrtiť časovú následnosť používania týchto nástrojov, situácia sa javí takto: v severovýchodnom výbežku župy (Cigeľ a okolie) považujú za najstarší háčik (*ražence, rožtek*), ktorý bol neskôr železný a známy ako *takarec*. V posledných desaťročiach sa tu ako novinka používa oblúk (*spruha*). V ostatných skúmaných oblastiach (Červeník, Tesáre, Oponice, Šoporňa, Nemčičany, Rumanová a ich okolie) je hlavným náradím hrablica (*hrabky, hrablice*) a háčik sa aj v minulosti používal len pri kosbe jačmeňa. Mohutné hrablice, ktoré mali do päť zubov, dlhých aj 50 cm, vystriedali ľahšie oblúky z liesky. Ako sa nateraz javí, oblúky sa tu rozšírili ako import žatevnych robotníkov

⁸³ Tak napríklad v Horných Orešanoch prvý oblúk na kosenie raže spravil navrátilec z vojny v 20. rokoch, ktorý ho videl používať údajne v Rusku. Jeho príklad ostatní nenasledovali a on sám časom prešiel na domáce, tradičné násadce. (Výskum r. 1962.)

⁸⁴ V oblasti Piešťan boli známi najmä tzv. Lehotári (Stará Lehotá a okolie), ktorí vozili vidličky do Tesár a susedných obcí.

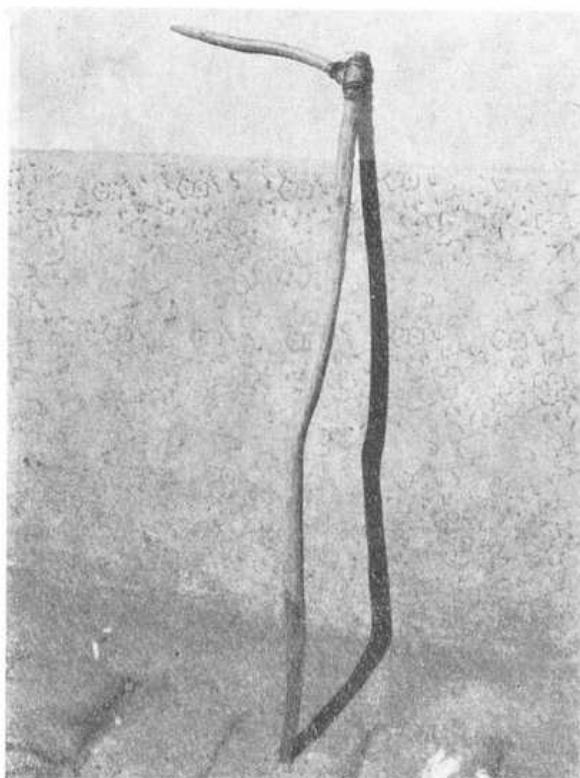
z Myjavu a okolia, ktorí sem chodili na žatevné práce.⁸⁵ Miestami dochádza pritom ku zmene v dovtedajšom spôsobe kosenia obilia: „Kým sme kosili hrabčami, kosili sme na riadky, a hrablami sme hrslovali, lebo hrabce pekne zbožie ukladali. So spruškou sa kosí do valu a z valu žena zberá obilie do hrstí“ (Oponice).

Kedy a ako prichádza oblúk do severozápadnej časti Nitrianskej župy, naznačuje článok D. Licharda z roku 1875, ktorý je veľmi pozoruhodným a ojedinelým dokladom aj o atmosfére, ktorá vznikla pri objavení sa niečoho, dovtedy nevidaného a má dvojnásobnú etnografickú hodnotu. Preto ho uverejňujeme v plnom znení: „Na chotáre našom (t. j. skalickom — V. U.) kosenie jačmeňa začalo sa siedmeho júla, pri ktorej práci hned nám padla do očí nasledujúca oprava: zazreli sme zďaleka na jednej roli troch koscov, ktorí namiesto obyčajných koseckých hrabličiek mali na kosu pripevnenú jakúsi, podlhovastému polkolesu podobnú lopatu a kosili patrne ľahko. Mušíme si to reku obzrieť. Príjdu ku koscom, po zvyklom pozdravení dali sme sa s nimi do reči a našli sme, že o porisko každej kose priviazaná bola do pol kolesa zahnutá tyč a to nad železom kosey pripevnené polkoleso bolo hrubým plátnom obšité. Prizerali sme sa tejto práci kosenia za dlhší čas a presvedčili sme sa, že kosenie ide omnoho ľahšie, keď kosa nemusí hrabličkami ukladať useknutú vrstvu osenia na zem, ale kosí tak jednoducho ako trávu, a plachotka ukladá odseknutý jačmeň veľmi pravidelne do riadkov, a sice tým lepšie, čím je osenie hustejšie. Počas ďalšej rozprávky sme sa dozvedeli, že tieto plachtové lopatky na kosách došli sem z Moravy; ale z vlastného videnia môžeme túto opravu i našim koscom čo najlepšie odpo-

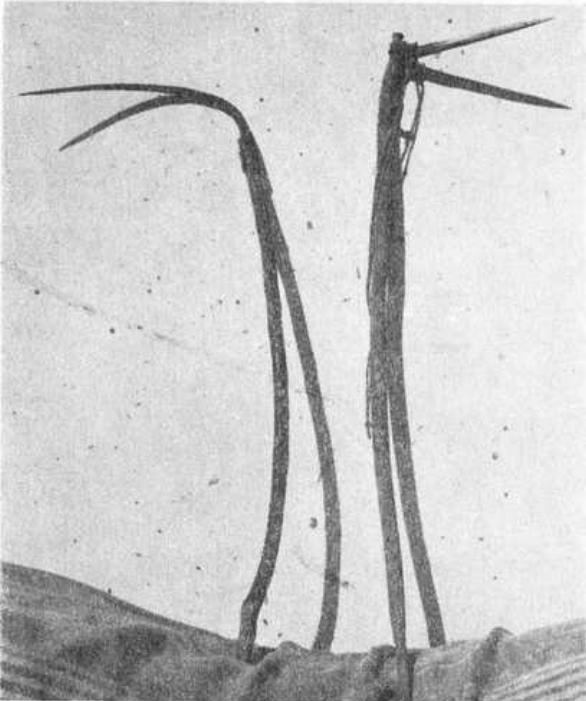

11. Kosisko s oblúkom, Zlatníky 1962. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

12. Samorastlý háčik — capko, Vlkas 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

⁸⁵ „Oblúk s plátnom používali Myjavci“ — takto charakterizujú jeho výskyt v Červeniku.

13. Samorastlý capko a železný zobák, Húl 1959.
Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

14. Háčik upevnený na drevenú tyč, Jedlové Kosťolany 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

rúčať. Rozumie sa, že za toto poučenie „prasknuť“ z našej strany dvanáctníčok, ale pri tej zreteľne udanej výmienke, aby kosi na večer zapili si poháre vína alebo piva, nechajúc tak „tekúte zatracenie“ na strane.“⁸⁶ S výnimkou severozápadnej časti Nitrianskej župy oblúk je teda novou, i keď pomerne dosť rozšírenou súčiastkou. Tak, ako na okolí Myjavy aj na iných miestach s oblúkom sa kosí hlavne raž, ale plátnom sa obšívá len vtedy, „keď bolo sucho, aby sa zrno nevymlátilo“ (Oponice, Radošiná).⁸⁷ Mnohí však i naďalej radšej pracovali s hrablicami a keď bolo zbožie veľmi vysoké, prirábali na ne železný alebo lieskový oblúk (Rumanová).

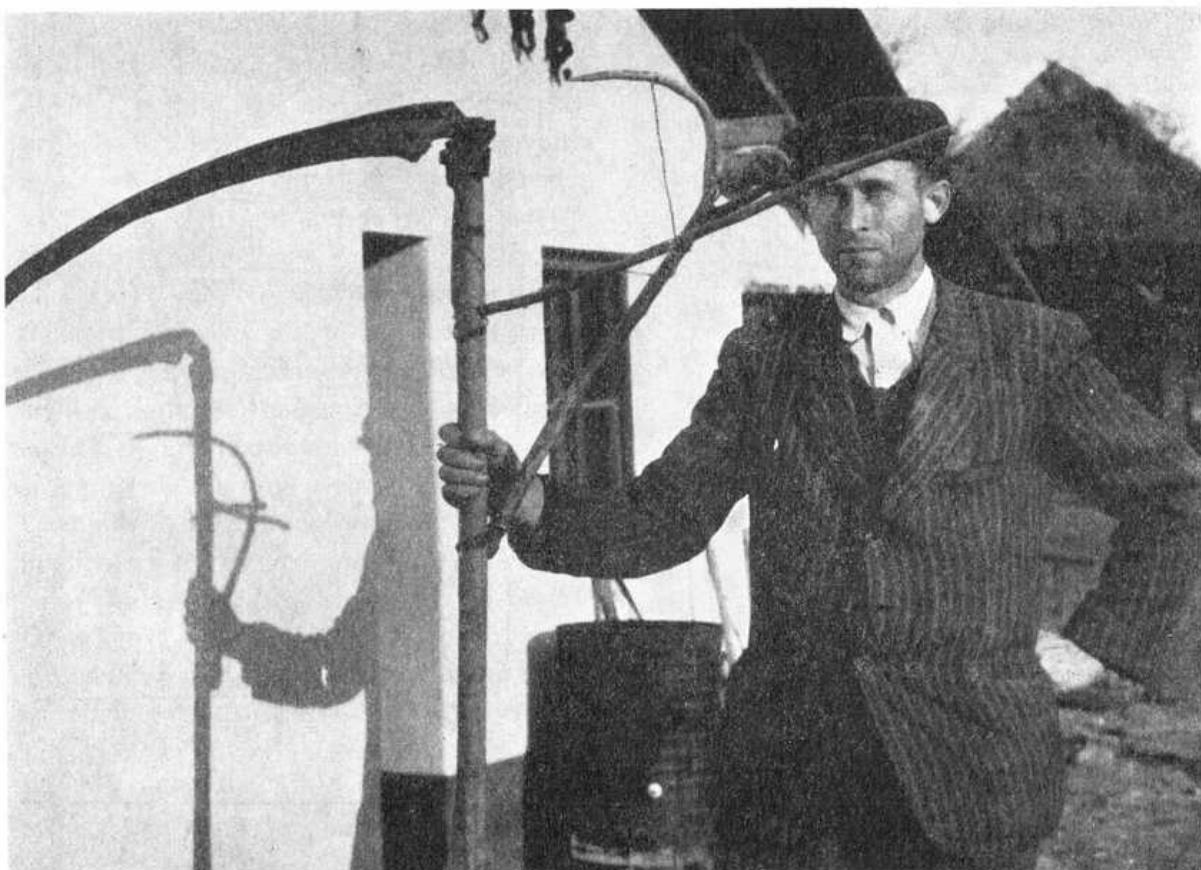
Zatiaľ čo v predchádzajúcich dvoch župách sme mali, i keď nie rovnomerne, ale predsa zastúpené všetky štyri druhy násadcov na kosisko, v preskúmaných oblastiach Tekova nemáme doložený výskyt vidličiek. Oblúky (*spruška, plachta, plachtička*) sú tiež ojedinelé a ich výskyt sa viaže na začiatok druhej polovice nášho sto-ročia⁸⁸ (obr. 11). Najrozširenejší je tu háčik, ktorý je známy v rôznych obmenách a pod rôznymi pomenovaniami. Je to tzv. *zachar, kakar alebo kakarák* (Prochoč, Le-voča, Repište, Červený Hrádok, Slepčany), pričom ide zrejme o obmenu pomenovania

⁸⁶ LICHARD, D.: Oprava pri kosení jačmeňa. Obzor, 13, 1875, s. 157.

⁸⁷ Lichardom udávané kosenie jačmeňa oblúkom sa podľa našich údajov presunulo na kosenie raže.

⁸⁸ Ide konkrétnie o Slažany, Horný Dúr, Kosťolany p. Tribečom a Zlatníky. Rozdielne sú Rybany, kde bol oblúk rozšírený a len žatevni robotníci, ktorí sem dochádzali zo Zlatníkov, prinášali sebou hrablice. V samých Zlatníkoch sa plachtičky začali používať až od roku 1960, zrejme pod vplyvom skúseností z Rybian.

⁸⁹ Maďarské pomenovania jednotlivých typov násadcov na kosiská sú uvedené v štúdiu BALOGHA, I.: c. p. in Acta Ethnographica, 1964, s. 374. V Lovčí a Prochoti napr. o *kakaráku* (lokálna obmena pomenovania *takaró, takarák*) hovoria, že prišiel sem „zo sveta“ a že ho doniesli žatevni robotníci z Dolnej zeme. Hrablice sa tu považujú za staršie náradie.

15. Rázsochovitý háčik s tyčou na regulovanie vzdialenosť medzi háčikom a kosiskom, Vozokany 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová.

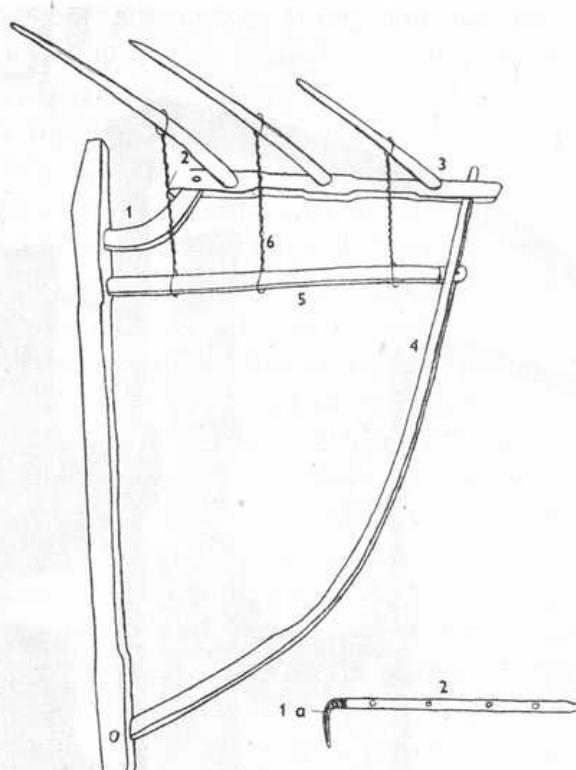
pochádzajúceho z maďarského *takaró*,⁸⁹ ktoré je známe i v ostatných oblastiach. Ďalej je známy ako *capko* (Slepčany, Volkovce, Chyndice, Hostie, Vlkas, Vozokany), *zub* alebo *zubáky* (Radava, Úľany nad Žitavou), *čudák* (Dolný Oháj), *zobák* (Húl kvačka alebo *klučka* (Čaradice, Kostočany p. Tribečom).

Háčik, ako sme už spomenuli, vyskytuje sa tu v najrozličnejších obmenách, ktoré sú vyjadrením jeho prispôsobovania rôznym podmienkam práce (ako napr. výška obilia) a sú výsledkom jeho dlhodobého a často výlučného používania na všetky druhy obilia. Najjednoduchší a základný variant háčika predstavuje haluz s jedným samorastlým zubom (obr. 12). O kosisko sa pripievňoval pevne nad jeho stredom, prípadne nad ťavou rúčkou, keď bola na

kosisku. Horná časť bola pripevnená o kosisko pod okovicou špagátom, ktorého dĺžka závisela od výšky obilia. Variáciu jednozubého dreveného háčika predstavuje *zobák* z Hulu (obr. 13), ktorý má na konci pripevnený železný hák. Vzdialosť medzi kosiskom a hornou časťou háčika sa v zdokonalenej podobe regulovala pomocou pevnej tyčky (obr. 14), po ktorej sa háčik posúval a ktorá bola upevnená v hornej časti kosiska. Takto vznikla samostatná konštrukcia, ktorú poznáme aj v ďalšej obmene s dvoma zubmi. Ďalšie zlepšenie predstavuje jednozubý alebo dvojzubý háčik s drôteným oblúkom (obr. 15), ktorý sa používal pri kosbe mimoriadne vysokého obilia.

Druhým najrozšírenejším násadcom na kosisko v tejto oblasti sú hrablice (*hrabce*,

16. Názvy jednotlivých častí hrablice. Kresba R. Mikulová. 1. motyčka — Kvačany, Valča, Vyšné Repáše, Lipovec, Terchová; kvačka — Lipt. Revúce. 1a. motyčka — Hertník, Zázrivá, Teplička (Spiš); okovica — Pečenice. 2. stupec — Riečnica; somik — Kvačany; valček — Valča, Hont. Moravce; valek — Teplička (Spiš), Zázrivá, Krásna Hôrka; bancík — Vyšné Repáše; slupik — Lipt. Teplička. 3. zúbky — všeobecne rozšírené pomenovanie. 4. rásoška — Hont. Moravce; lubek — Riečnica, Lipt. Teplička; oblúk — Kvačany, Valča, Devičany, Teplička, Lipt. Revúce, prút — Pečenice, Sebechleby, Dekýš, Krásna Hôrka, Zázrivá; spruška — Beluj. 5. bant — Hertník. 6. putko — Riečnica, Zázrivá.

hrabky). Často sa označujú ako staršie zariadenie, ktoré až v novšej dobe vystriedal háčik. Hrablice pretrvali na kosbu raže, pričom vyhovovala práve ich rozložitá konštrukcia. Hrablice mali najčastejšie štyri, zriedkavejšie tri alebo päť zubov. Spôsob ich upevnenia o kosisko bol dvojaký: drevený valec (obr. 16) bol zakončený železnou motyčkou, ktorá sa zaklínala pomocou babky (alebo bez nej) do okovice na kosisku (obr. 17). V druhom prípade je valec zapustený priamo do otvoru v kosisku (obr. 18).

Susedný Hont, ako ukazujú doterajšie výskumy, je v tomto smere zastúpený dvoma druhami násadcov, a to hrablicami a háčikom, vidličky a oblúk zatiaľ doložené nemáme. Za najstaršie zariadenie sa tu považujú hrablice, ktoré nachádzame v dvoch variantoch: hrablice s motyčkou (*okovicou* — Pečenice, Tek. Trsfany) takého typu, aké sme videli v Tekove a častejšie krátke

hrablice s troma zubmi, ktoré sa od predchádzajúcich okrem veľkosti líšia aj spôsobom upevnenia o kosisko. Namiesto motyčkou pripevňujú sa tieto hrablice remeňom alebo špagátom pod okovicu a jeho dĺžkou sa zároveň reguluje odstup hrabliec od kosiska, čo závisí od výšky obilia (obr. 19). Aby menšie stebľa neprepadávali, vyplňa sa priestor medzi hrablicami a kosiskom špagátkami, drôtom a okrem toho sa pri zhotovovaní hrabliec používa na ich sprušku konár rázsochovitého tvaru (obr. 20).

Menej rozšírený a mladší je tu háčik, zhotovený z konára s jedným alebo dvoma výrastkami. Známy je ako *takarou* (Litava, Strháre, Plachtince) a *kvačka* (Sitn. Lehôtka, Žemberovce). Do Žemberoviec napr. kvačku priniesli Brezničania, ktorí sem chodili na žatevne práce a ktorí ju volali *kasarov*, no v Žemberovciach sa toto pomenovanie neujalo.

S termínom *takarou* (*takaró*) sa znova

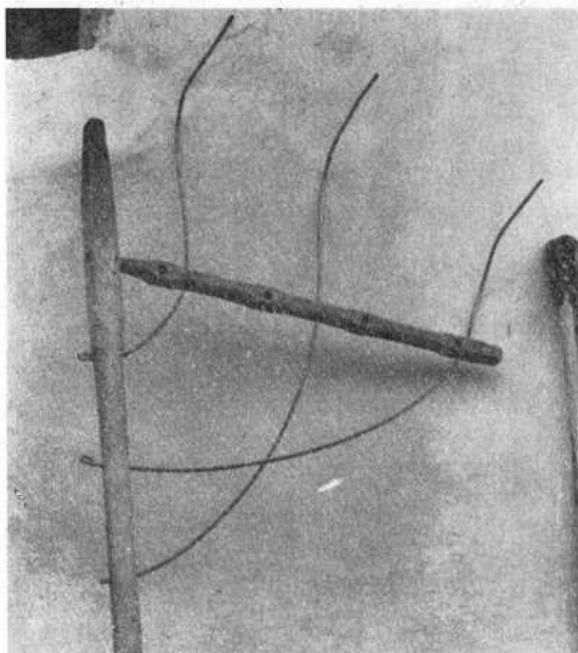
stretávame v niektorých oblastiach Gemera (Muránska Lehota, Muránska Zdychava a okolie), pričom tak ako v už uvedených prípadoch ide o prevzatie pomenovania z maďarčiny.⁹⁰ Z hľadiska tvaru násadca ide znova o háčik, ktorý sa tu častejšie vyskytuje pod názvom *čapó*, *čapou*, *čapovka* (Teplý Vrch, Hostišovce, Lukovištia, Kamennany), *kvaška* (Nižná Slaná, Markuška, Poloma) a *sošky* (Slavošovce, Roštár, Markuška). Tunajší háčik tvorí jednoduchá spruška s malým zúbkom (obr. 21), vo väčšine prípadov dvojité alebo trojité rázsoška, často bez zúbka prečnievajúceho nad úroveň horného viazania (obr. 22). Používala sa pri kosbe všetkého obilia; pri kosbe jačmeňa, keď bol poobede už veľmi suchý a vytriasal sa, priestor medzi spruškou a k nemu najbližšou rázsoškou sa obšíl plátom, aby sa stíšilo ukladanie klasov. Miestami sa však žito kosilo bez akéhokoľvek násadca⁹¹ a háčik sa používal len na ostatné obilie. Výnimcoľne a len v posledných desaťročiach sa tu používa oblúk (*prútik do okrúhla* — Rejdová, *obrúčka* — Brdárka, obr. 23), ktorý nahradil háčik, a používa sa (s výnimkou žita, ktoré sa kosí bez násadca) na všetky druhy obilia. Zriedkavé sú aj hrablice⁹² a počas našich výskumov sa pre skúmanú oblasť Gemera nepodarilo doložiť ani vidličky.

Obdobná je situácia aj ďalej na východ (Hačava, Zlatá Idka, Poproč a okolie), kde

⁹⁰ Z Bacúcha dokladá tento typ pomenovaný ako *takarec* J. Podolák ako import žatevnych robotníkov z oblasti Miškovce a Komárna. PODOĽÁK, J.: c. p. in Horehronie, s. 59.

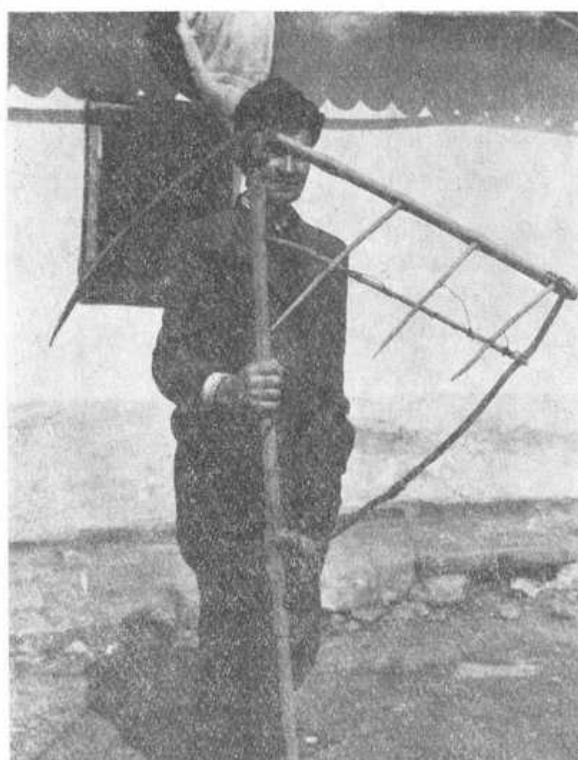
⁹¹ To však neznamená, že takto kosené obilie sa zvážalo bez toho, aby sa viazalo do snopov, ako uvádzá I. Tálasi pri definovaní pracovného postupu B 2. TÁLASI, I.: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia, 68, 1957, s. 217 n. Tento postup sa u nás viaže len na mimoriadne okolnosti, o ktorých bola zmienka.

⁹² V horehronských dedinách (Závadka, Polomka, Bacúch) ich dokladá PODOĽÁK, J.: c. p. in Horehronie, s. 59.

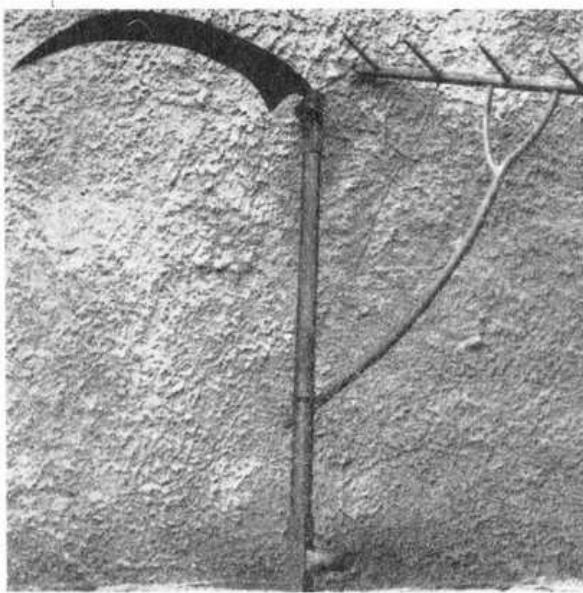
18. Valec z hrablice zasunutý priamo do kosiska. Drôtené zuby sú sekundárne, Veľká Lehota, Garaiov štál 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbančová

17. Hrablica s motyčkou zasunutou do okovice, Velčice 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbančová

19. Hrablica bez motyčky, Ladzany 1970. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

20. Hrablica bez motyčky s rázsoškou, Hont. Moravce 1970. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

21. Kosisko so soškou, Markuška 1957. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

22. Rázsochovitý háčik, Tisovec–Fridlovo 1956. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

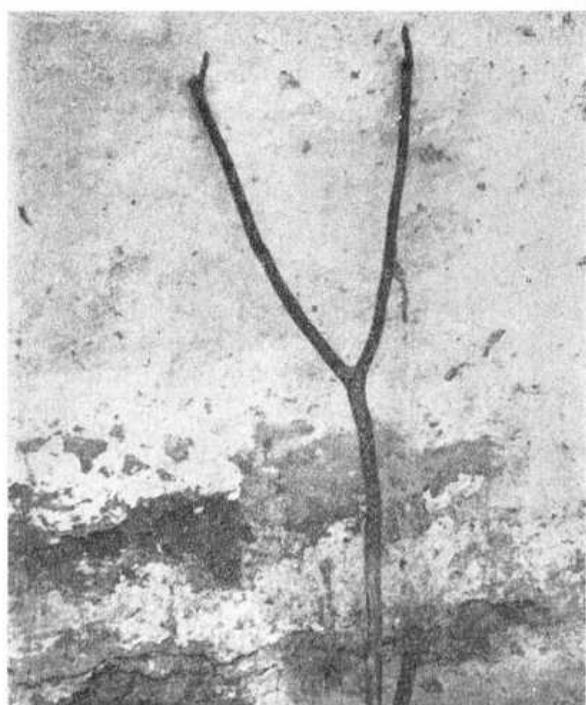
sa najbežnejšie aj v minulosti používal háčik (*čapó*, *kvačka*) s jedným alebo dvoma zúbkami. Mladší a zriedkavejší je oblúk, zvaný *drot*, alebo *palička do obluku* (Zlatá Idka). Pohraničné oblasti Zemplína a Užhorodu charakterizuje násadec v tvare háčika, ktorý je v Zemplíne známy ako *obluk*, *oblučik* a má jeden, prípadne dva zuby (obr. 24). V hornej časti je pripojený o kosisko remenicom alebo motúzom. Vzdialenosť medzi kosiskom a háčikom sa reguluje aj tak, ako sme videli v Tekove, čiže jeho posúvaním po tyčke upevnenej do kosiska.⁹³ Vo východnom pohraničí Užhorodskej župy je situácia obdobná, háčik sa tu lísi len pomenovaním a je známy ako *klučka*, ktorá má na žito jeden, na pšenicu dva zúbky (Porúbka, Husak) a ako *zúbok*, *zúbky* (Porostov, Vyšné Nemecké, Klokočov, Priekopa, Poruba p. Vihorlatom). Aj tu sa počet zubov pohybuje medzi jedným a dvoma samorastlými výčnelkami. Zdokonalenie predstavuje uväzovanie plátna „na štyri šnúry“, ktorým sa zmenšuje priestor medzi kosiskom a spruškou háčika vtedy, keď je obilie veľmi nízke (Poruba p. Vihorlatom).

V severnej časti Šariša a smerom na západ k hraniciam bývalej Spišskej župy je v tomto ohľade pestrejší obraz. Už v Mikovej, čiže v severozápadnej časti Zemplína, máme okrem háčika údaje aj o používaní hrablice pri kosení ovsa a všetkého nízkeho obilia. V uvedenej časti Šariša je výskyt hrablice častejší; používa sa pri kosení ovsa a vtedy, keď sa ostatné obilie kosilo *na valok* (Hertník, Becherov, Obručné, Livov, Hutka). Háčik známy ako *zub* (Bajerovce), *kapar* (Becherov, Lenartov, Hutka a okolie) je tvarovo obdobný s há-

23. Drôtená obrúčka, Brdárka 1957. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

24. Rázsochovitý háčik známy ako obluk, Ubľa 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

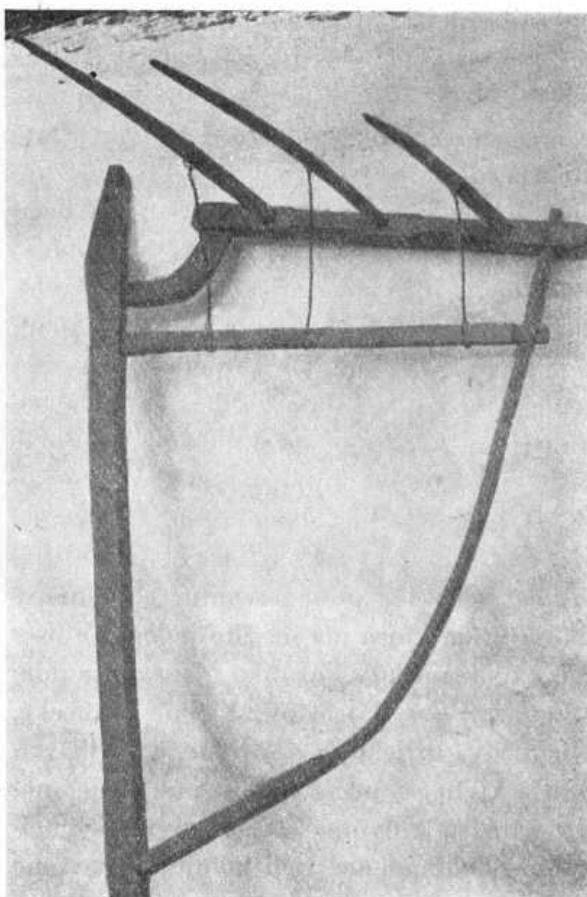

⁹³ Pod názvom obluk, oblúčik je háčik známy v obciach Ladomírov, Ruský Hrabovec, Ubľa, Zbudza, Nová Sedlica, Oreské, Slov. Volová a Miková.

25. Háčik známy ako kapar, Lenartov 1964. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

26. Hrablica s drevenou motyčkou oblúkového tvaru, Vyšné Repáše 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

čikom z Tekova (obr. 25) s výrazným zubom prečnievajúcim nad horné viazanie. Používal sa popri hrablici pri podkášaní obilia, čiže keď sa skosené klasy opierali o neskosené obilie. Miestami zase používali len háčik a obce, v ktorých mali aj hráblice, charakterizovali výrokom: „Tí to tam majú po poľsku“ (Lenartov).⁹⁴ Vidličky a oblúk nemáme ani z tejto oblasti zatiaľ doložené ako tradičný nástroj.

Podobná situácia je aj na Spiši a v Liptove, kde sice háčiky (*kvačka*) sa uvádzajú ako staršie zariadenie, ale rozšírenejšie sú hrablice (*hrabky*, *zúbky*) s tromi až štyrmi zubami, ktoré sa diferencujú najmä spôsobom ich upevnenia na kosisko. Jeden spôsob je taký, s akým sme sa stretli v Tekove: valček je zakončený železnou motyčkou, ktorá svojím tvarom pripomína tento nástroj. Motyčka je upevnená do ok-

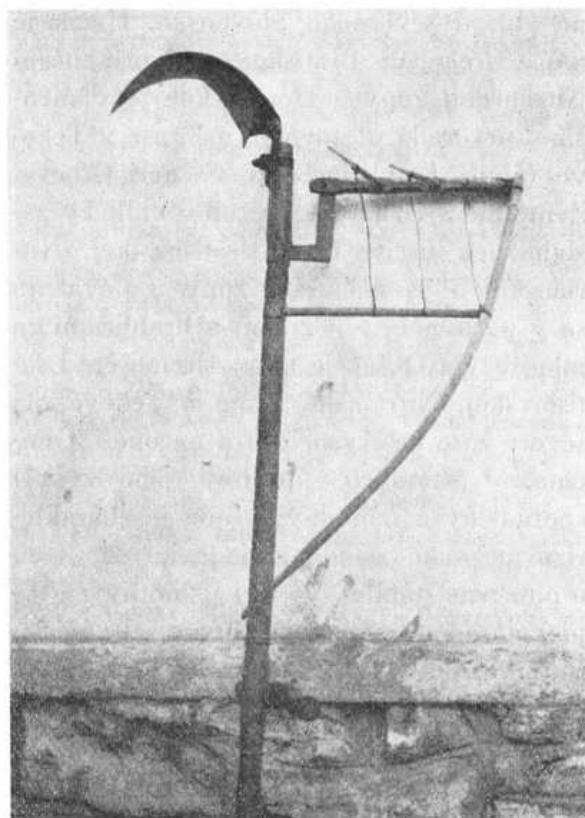
vice na kosisku, ako sme videli na príklade z Velčic (pozri obr. 17). Spruška sa v tomto prípade o kosisko často len privázuje nad ľavou rúčkou alebo v hornej treťine kosiska. Takto upravená hrablica sa dá z kosiska snímať a kosisko sa môže používať ako trávna kosa, bez nej. V týchto oblastiach však strečávame aj hrablice s motyčkou iného tvaru: valec je zakončený dreveným oblúkom alebo lomením (obr. 26 a 27), v novšej dobe zhotoveným aj zo železa. Takéto hrablice sú trvalou súčasťou kosiska, ktoré na rozdiel od trávnej kosy sú tu známe ako *hrabličné* alebo *hrabkové kosiská*. Ani spodná časť sprušky sa v tomto prípade o kosisko neprivázuje, ale je zapustená do špeciálneho otvoru. Tak ako v Tekove a Honte, aj tu sa priestor medzi kosiskom a hrablicou zmenšuje tzv. pántom a putkami z drôtu alebo špagáta.

Hrablice s drevenou alebo železnou motyčkou spomínaných tvarov sú rozšírené aj v Turci a na Orave popri háčiku, ktorý sa tu používa aj pri kosbe ďateliny. Najzaužívanejšie pri práci so všetkým obilím sú však hrablice. Rovnaký typ hrablie nachádzame aj na Kysuciach. Tu však v oblastiach, kde dlho pretrvávalo žatie obilia kosákom a kde kosenie začínalo v období od konca prvej svetovej vojny až po tridsiate roky (Terchová, Vysoká, Veľké Rovné, Kelčov, Setechov), nachádzame aj oblúk (*plachta*), ktorý nám v predchádzajúcich prípadoch ako rozšírenejší a zaužívanejší typ násadca chýbal a ktorý sme v tomto zmysle strelávali najmä v západných oblastiach nami sledovaného územia (obr. 28). Oblúk sa vyskytuje aj na okolí Trenčína (*plachetka*), kde používajú aj ďalšie tri typy násadcov (*háčik*, *vidlice*, *hrablice*), z ktorých za najstarší možno podľa uverejnených údajov považovať háčik.⁹⁵

Keď zhrnieme doterajšie údaje o jednotlivých typoch násadcov na kosiská, zistíme, že na celom území Slovenska sú najrozšírenejšie dva typy: háčik a hrablica, a to v rôznych lokálnych a vývojových variantoch. Názor o tom, odkedy sa používajú, nie je jednotný tak isto, ako nie je rovnaké ich početné zastúpenie. Najintenzívnejší výskyt hrablie je v Nitrianskej župe a v Honte, v Tekove sú veľmi silne zastúpené. Severne a severovýchodne od týchto oblastí sú charakteristické pre Kysuce, Turiec, Oravu, Liptov a Spiš. V Bratislavskej župe sú zriedkavé, tak isto aj na východe v Gemeri, Above, Zemplíne a Užhorodskej župe. V Šariši sa s nimi stretnáme znova častejšie, čím ich výskyt nadväzuje na Spiš, Liptov a ďalšie uvede-

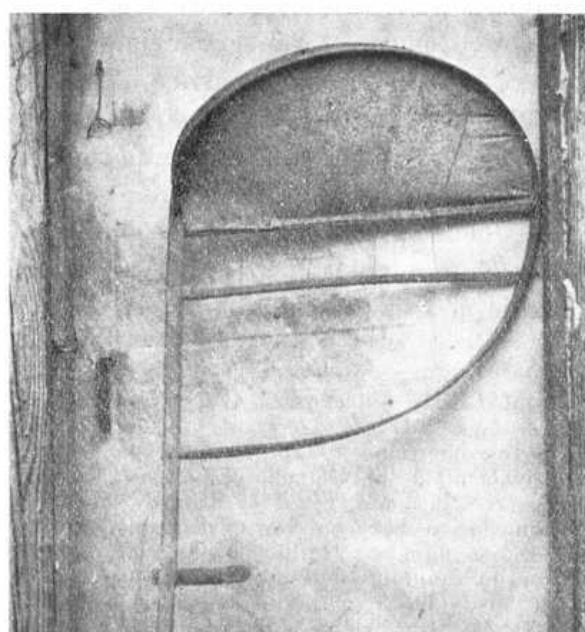
⁹⁴ Oblast rozšírenia hrablie a háčika v Poľsku uvádza NASZ, A.: c. p., s. 324–326, pre oblasť Ruska ZELENIN, D.: c. p., s. 33.

⁹⁵ HANUSÍN, J.: Kosiská v zbierkach Trenčianskeho múzea. Slovenský národopis, 4, 1956, s. 479–484.

27. Hrablica s drevenou hranatou motyčkou, Lipt. Revúce 1959. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

28. Kosisko s plachtou, Petrovice 1960. Fotoarchív NÚ SAV, foto V. Urbancová

né oblasti severného Slovenska. Háčik je najrozšírenejší v Bratislave a po preskočení Nitrianskej župy a Hontu, kde je v menšine, prvoradé postavenie má zase v Tekove (popri hrabliciach), v Gemeri, Above, Zemplíne a Užhorodskej župe. Vidličky zasiahli len určité časti Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej župy a považujú sa v porovnaní s háčikom a hrablicami za mladší typ. Oblúk je najrozšírenejší v Bratislavskej, Nitrianskej župe a Tekove, na severe zase na Kysuciach a na okoli Trenčína. V ostatných župách je jeho výskyt sporadický a náhodný; všade je charakterizovaný ako mladé zariadenie. Ide teda o pomerne stabilný výskyt jednotlivých typov násadcov ako najrozšírenejší súčiastky v jednotlivých oblastiach; preto bude v budúcnosti zaujímavé sledovať v tejto súvislosti migráciu žatevných robotníkov a zhodnotiť ich prínos na vytvorenie obrazu, ktorý sme naznačili.

Spôsob, akým sa obilie v uvedenom období kosilo, bol dvojaký: kosilo sa na riadky alebo sa prikášalo k nepokosenému obiliu. Pre prvý spôsob, okrem pomenovania *kosiť na riadky* je známy názov *kosiť na zákosky, na pokos a na valok*. Takto sa kosil hlavne jačmeň, najmä keď bola v ňom ďatelina, ďalej ovos i mokré a slabé obilie vôbec. V tomto prípade sa nerobili hrste, ale obilie sa hrabalo do kôpok, v ktorých preschlo a preschnuté sa viazalo do snopov. Druhý spôsob kosenia, pri ktorom sa skosené steblá opreli o nepokosené obilie má bohatšiu terminológiu, ktorá sčasti charakterizuje prácu pri tomto spôsobe kosby.

⁹⁶ MACHEK, V.: c. p., s. 474; MOSZYŃSKI, K.: c. d., s. 204.

⁹⁷ Tak napríklad v Lipt. Tepličke sa hrablica používala pri kosbe všetkého obilia, častejšie však pri práci s jarinami, zatiaľ čo oziminy kosili pomocou háčika bežného tvaru, prípadne trávnou kosou bez násadca. Hrabky nepoužívali ani pri veľmi poľahnutom obili a veľmi vysokých jarinách. Vtedy kosili aj trávnou kosou alebo pomocou kvačky. Rozdiel nie je len v použití násadca,

Termín *kosiť na hrste* označuje účasť žnice, ktorá šla za koscom, „dva až trikrát zabrala obilie do náručia, potom ho zvrtla pri nohe, buchla o zem a obrátila klasmi od seba a tak ostali hrste v riadkoch“ (Horné Orešany). Túto prácu robila žnica prirodzene i tam, kde sa stretávame s iným pomenovaním, z ktorých prácu charakterizuje termín *kosiť na odberanie (podberanie)*. Z ostatných názvov najzaužívanejšie sú *prirázať, kosiť na stenu, na klas, na mûr, na stojato, opierať, podkášať, zakášať, podžiňať, žať* a nakoniec *kosiť na postať (postať)*. V poslednom prípade všešlovanské pomenovanie vzfahujúce sa na šírku tej časti role, ktorú skosil kosec na jeden záber alebo naraz viacerí ženci,⁹⁶ prešlo na pomenovanie jedného zo spôsobov kosenia obilia. Doložené ho máme zatiaľ z Honťianskej župy, ostatné uvedené termíny sa vyskytujú rozptýlene na celom území. *Na postať* sa kosilo vysoké obilie (často aj vysoký jačmeň) a hlavne oziminy. Pri kosení na riadky a na postať sa miestami, ako sme už uviedli, používali rôzne druhy násadcov, prípadne pri podžinánii žita sa pracovalo len s trávnou kosou (Gemer, Spiš, Liptov).⁹⁷ To však neznamená, že sa obilie v tomto prípade neviazalo do snopov, ako to bolo v uvedených prípadoch núdzového kosenia obilia v predchádzajúcich obdobiah, a nejde ani o paralelu zberu v úrodných oblastiach južných častí Európy.⁹⁸

Materiál, ktorý sme v predloženej práci rozobrali a ktorý sa vzfahuje na malú časť problémov v krátkom časovom období,

ale aj v označení práce: ozimina (ako aj poľahnuté a vysoké obilie) sa žne alebo podžina, ostatok sa kosí. Podrobnejšia charakteristika tejto situácie, ako aj ostatných zmien, ku ktorým dochádzalo (napr. zmeny v počte rúčok na kosisku v súvislosti s typmi násadcov) bude možná až po získaní ďalšieho materiálu.

⁹⁸ BALOGH, I.: c. p., Acta Ethnographica, s. 396.

umožňuje urobiť si predstavu o veľkej variabilite a šírke problematiky súvisiacej so žatvou v rámci agrárnej etnografie. Platnejšie závery bude možné spraviť až po komplexnom zhrnutí všetkých dostupných prameňov. Jej uprednostnenie vo výskume i spracovaní bude významným prínosom pre domáce i porovnávacie štúdium v tejto oblasti bázania.

ZOZNAM PRESKÚMANÝCH OBCÍ PODEA ŽUP

(Župy sú uvedené v takom poradí, v akom sme sledovali teritoriálne rozšírenie jednotlivých javov.)

B r a t i s l a v a: Košolná, Štefanová, Budmerice, Ružindol, Častá, Dlhá, Suchá, Modra, Klčovany, Dolné a Horné Orešany, Smolenice, Boleráz.

N i t r a: Krajné, Brezová pod Bradlom, Myjava, Senica, Čákov, Močidlany, Prietřky, Rybky, Zlatníky, Rybany, Madunice, Červenik, Tesáre, Oponice, Hubiná, Radošiná, Cígel, Rumanová, Radošovce, Šoporná, Veľké Zálužie, Komjatice, Úľany nad Žitavou, Chyndice, Kostoľany pod Tribečom, Čermná, Žirany.

T e k o v: Jedľové Kostoľany, Skýcov, Veľká Lehota, Žikava, Hostie, Volkovce, Slepčany, Vlkaz, Húl, Oháj, Radava, Vozokany, Veľké Čáradice, Horný Dur, Nemčiňany, Červený Hrádok, Slažany, Lovča, Bartošova Lehota, Prochot, Repište, Klak, Veľké Pole, Trubín, Lovčica, Kríž nad Hronom.
H o n t: Senohrad, Litava, Beluj, Devičany, Hont, Nemce, Dolné Strháre, Medovarce, Stredné Plach-

tince, Cerovo, Krnišov, Dolné Rykynčice, Ladzany, Drážovce, Brhlovce, Jabloňovce, Tekovské Trstenany, Žemberovce, Pečenice, Sebechleby, Sitnianska Lehota, Prenčov, Dekýš, Veľká Čalomija, Liptava.

N o v o h r a d: Horný Tisovník, Turie Pole, Nedeľište, Madačka.

G e m e r: Hostišovce, Slavošovce, Muránska Lehota, Muránska Zdychava, Markuška, Rejdová, Veľká Poloma, Kobeliarov, Nižná Slatná, Vlachovo, Lukovištia, Úhorná, Teplý Vrch, Brdárka, Kamennany, Pača, Kokava.

A b o v: Hačava, Poproč, Zlatá Idka.

U ž h o r o d: Poruba pod Vihorlatom, Porostov, Petrovce, Záhor, Priečopa, Husák, V. Komanice, Bunkovce, Jenkovce, Klokočov, Vyšné Nemecké.

Z e m p l í n: Zbudza, Nová Sedlica, Ubľa, Ruský Hrabovec, Ladomirov, Ruský Potok, Lastomír, Oreské, Porúbka, Miková, Slovenská Volová.

S a r i š: Hutka, Lipovec, Hertnik, Lenartov, Bajerovce, Križe, Bogliarka, Becherov, Obručné, Mokroluh.

S p i š: Kojšov, Teplička, Závadka, Nižné a Vyšné Repáše, Žehra, Batizovce, Spiš, Bystré, Šuňava.

L i p t o v: Trstené, Bukovina, Kvačany, Veľké a Malé Borové, Huty, Parižovce, Lipt. Teplička, Lipt. Mara, Lúčky, Ludrová, Ružomberok — Biely Potok, Lipt. Revúce, Ráztočky, Lúčky, Lipt. Sielnica, Pavčina Lehota.

O r a v a: Bziny, Liesek, Zákamenné, Polhora, Krásna Hôrka.

T u r i e c: Valča, Čeremošné, Háj, Budiš, Sklabina, Vŕcko, Lipovec, Belá.

T r e n č í n: Petrovice, Vysoká, Veľké Rovné, Riečnica, Zákopčie, Setechov, Terchová, Skalité, Oščadnica.

ERNTTEGERÄTE UND ARBEITSTECHNIKEN IN DER SLOWAKEI

Zusammenfassung

In ihrer Studie summarisiert die Verfasserin Material aus 200 Gemeinden, das sie bei Feldforschungen in den Jahren 1956—1970 zusammengetragen konnte. Ein Verzeichnis der Gemeinden wird am Schluß der Studie angeführt. Von der umfangreichen, mit den Erntearbeiten zusammenhängenden Problematik richtet die Autorin ihre Aufmerksamkeit in erster Linie auf die Methoden der Getreideernte und auf die Veränderungen, die an den dabei verwendeten Werkzeugen und Geräten im 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eintraten.

Eingangs befaßt sich die Autorin mit dem Ernten des Getreides mit bloßer Hand, also ohne Werkzeug. Diese Methode taucht im angeführten Zeitraum nur noch als Notstandstechnik auf und ist auf verschiedene Ursachen zurückzuführen: bei Mißernten in schlechten Jahren wurde das Getrei-

de mancherorts samt der Wurzel mit der Hand ausgerissen; bei ungenügender Bodenbestellung und unzureichender Düngung mußte das Sommergetreide, insbesondere die Gerste, wegen zu kleinen Wuchses mit der Hand ausgerissen werden. Auch soziale Gründe spielten manchmal eine Rolle, z. B. der Mangel an männlichen Arbeitskräften in der Wirtschaft, verursacht durch Krieg oder langdauernde Saisonarbeit in der Fremde.

Im untersuchten Zeitraum ist jedoch für die Getreideernte in der Slowakei im allgemeinen die Verwendung der Sichel mit einer glatten oder gezahnten Schneide und der Gebrauch der Sense charakteristisch. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in vielen slowakischen Gegenden noch bis in die achziger Jahre hinein, wurde die Sense nur zum Schneiden des liegenden Getreides verwendet und war deshalb nur ein Hilfswerkzeug.

Das Haupterntegerät war die Sichel, die in der West- und Ostslowakei zu jener Zeit eine glatte Schneide hatte. Für die Mittel- und Ostslowakei war die Sichel mit einer gezahnten Schneide charakteristisch; solche Sicheln wurden noch in den ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts zum Grasschneiden, insbesondere beim Bergheuen, verwendet. Dem Vordringen der glattschneidigen Sichel von Westen nach Osten zu machte die Sense ein Ende, durch die beide Sichelarten in die Stellung von Hilfswerkzeugen verwiesen wurden. Ein Gebiet, wo sich beide Sichelarten miteinander vermischtet, was das ehemalige Komitat Hont: im westlichen Teil dieses Komitates war bereits die Sichel mit einer glatten Schneide gebräuchlich, während im östlichen Teil noch Sicheln mit gezahnter Schneide verwendet wurden. Beide Werkzeuge wurden etwa zur gleichen Zeit von der Sense verdrängt. Dieses Werkzeug wurde in den Jahren von 1880 bis 1910 zum Haupterntegerät; nur ausnahmsweise kann man die obere Zeitgrenze dieses Prozesses etwa um ein Jahrzehnt nach vorne verschieben. Ohne Rücksicht auf die Form ihrer Schneide verwendete man Sicheln am längsten beim Schneiden des Roggens, dessen Stroh zu Herstellung verschiedener Erzeugnisse gebraucht wurde: Strohschauben zum Dachdecken, Strohbänder zum Garbenbinden usw. Aber auch beim Schniden des liegenden oder stark verunkrauteten Getreides war die Sichel am Platz. Das Sommergetreide und alle Arten des Wintergetreides, mit Ausnahme des Roggens, wurden mit der Sense gemäht.

Als die Sichel zu einem Hilfswerkzeug herabgedrückt wurde, trat auch in der bisherigen Arbeitsteilung bei der Getreideernte eine Veränderung ein. Solange man mit der Sense nur das liegende Getreide mähte und die Sichel das Haupterntewerkzeug war, wurde sie sowohl von Männern als auch von Frauen gleichermaßen verwendet; mancherorts können wir im untersuchten Zeitraum sogar ein Überwiegen der Männer als Hauptarbeitskräfte beim Schneiden des Getreides verzeichnen. Sobald aber die Sichel zu einem Hilfswerkzeug wurde, wird das Mähen des Getreides mit der Sense zu einer „Männerarbeit“, das Schneiden des Getreides mit der Sichel hingegen gilt als ausschließliche „Weiberarbeit“. Die Männer banden die Garben, luden sie auf den Wagen und fuhren sie heim. Wenn jedoch das Getreide aus sozialen Gründen auch weiterhin mit der Sichel geschnitten wurde, nahmen die Männer gewöhnlich an dieser Arbeit überhaupt nicht teil.

Das Mähen des Getreides mit der Sense wurde durch vier verschiedene zusätzliche, am Sensenbaum angebrachte Vorrichtungen ermöglicht. In der Slowakei waren hauptsächlich zwei Arten dieser Vorrichtungen verbreitet: das Bügelreff (*háčik*, Abb. 7, 8, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 24, 25) und das Spießreff (*hrablica*, Abb. 16, 17, 18, 20, 26, 27), beide in verschiedenen lokalen Varianten und Entwicklungsstufen. Gabelreffs (*vidličky*, Abb. 9, 10) waren nur in der westlichen und nordwestlichen Slowakei bekannt (Teile des ehemaligen Bratislaväer, Nitraer und Trenčiner Komitates). Der einfache Bügel (*oblúk*, Abb. 11, 28), ein Import aus Mähren, verbreitete sich im 19. Jahrhundert in der westlichen sowie in einem Teil der südwestlichen und nordwestlichen Slowakei.

Neben der Beschreibung einzelner Typen der Erntegeräte untersucht die Autorin Fragen, die mit der Arbeitstechnik beim Getreidemähen zusammenhängen (Sicheln mit glatter und gezahnter Schneide), verschiedene Arten des Mähens (Unterschiede in der Höhe der Stoppeln), ihr Zusammenhang mit den einzelnen Gerätetypen, den Prozeß der Einbürgerung der Sense zum Getreidemähen sowie die objektiven und subjektiven Schwierigkeiten, denen die Einführung der Sense als Haupterntegerät in den einzelnen Gegenen begegnete. Spezielle Aufmerksamkeit wird den beim Kauf einer Sense üblichen Praktiken gewidmet, mit Hilfe derer man eine Sense von guter Qualität zu erwerben hoffte. Auch die Verdrängung der Sense zu einem Hilfswerkzeug nach der Einführung der Mähdreschen wird geschildert, als die Sense die Funktion der Sichel übernimmt (zum Mähen des liegenden Getreides, bei Mißertten, zum Mähen des Roggens, dessen Stroh zu Strohbändern und anderen Erzeugnissen verarbeitet wurde usw.)

Unter außergewöhnlichen Verhältnissen wird die Sichel in der Slowakei auch heute noch statt des Ausreißens des Getreides mit bloßer Hand verwendet. Das ethnographische Material aus dem untersuchten Zeitraum bietet jedoch auch in solchen ungewöhnlichen Fällen keinen Anhalt dafür, daß man das Getreide ungebunden in die Scheune einführte; es wurde stets zuerst in Garben gebunden und so heimgebracht. Das bei ihren eigenen Forschungen gewonnene Material bringt die Autorin in Zusammenhang mit der älteren inheimischen Literatur und den erreichbaren historischen Quellen, sie vergleicht es auch mit den volkskundlichen Material aus den Nachbargegenden.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Словацкой Академии Наук
Год издания 21, 1973, № 2

Издается четыре раза в год

Издательство Словацкой Академии Наук
Редакторы Д-р Божена Филова и Павол Стano
Адрес редакции Братислава, Клеменсова 27

SLOWAKISCHE VOLSKUNDE

Zeitschrift der Slowakischen Akademie der
Wissenschaften

Jahrgang 21, 1973, Nr. 2. Erscheint viermal im
Jahre

Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen
Akademie der Wissenschaften

Redakteure Dr. Božena Filová und Pavol Stano
Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Slovak Academy of Sciences
Volume 21, 1973, No. 2.

Published quarterly by the Slovak Academy of
Sciences

Managing Editors Dr. Božena Filová and Pavol
Stano

Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

Revue de l'Académie slovaque des sciences

Anné 21, 1973. No. 2. Parait quatre fois par an
Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences

Rédacteurs: Dr. Božena Filová et Pavol Stano
Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Časopis Slovenskej akadémie vied
Ročník 21, 1973, číslo 2. — Vychádza štyri razy
do roka

Vydáva Vydatelstvo Slovenskej akadémie vied
Hlavná redaktorka dr. Božena Filová
Výkonný redaktor Pavol Stano

Redakčná rada: Prof. dr. Rudolf Bednárik, dr.
Soňa Burlasová, dr. Emília Horváthová, dr. Soňa
Kovačevičová, dr. Jaroslav Kramařík, dr. Michal
Markuš, doc. dr. Ján Michálek, dr. Ján Mjartan,
dr. Štefan Mruškovič, dr. Viera Nosáľová, doc.
dr. Ján Podolák

Výtvarná redaktorka Viera Miková

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného po-
vstania, n. p., Martin

Jednotlivé číslo Kčs 20,—; celoročné predplatné
Kčs 80,—

Výmer SÚTI č. 8/6

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky
a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia
tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo
nám. 48, Bratislava. Možno objednať aj na každej
pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do za-
hraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia
tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII

© by Vydatelstvo Slovenskej akadémie vied
1973

Distributed in the Socialist countries by SLOV-
ART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Cze-
choslovakia. Distributed in West Germany and
West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-
8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik
Deutschland. For all other countries, distribution
rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V.,
Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam,
Netherlands.